

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1978 — Ч. 6 (210)

Б. ОЛЕКСАНДРІВ: ПОЕЗІЇ

**Л. ОЛЕКСІЙЧУК: ТРИ СПОВІДІ
ВАСИЛЯ КУРИЛИКА**

Ю. Ш.: ВІДНАЙДЕННЯ ДОМУ

**О. ЧЕРНЕНКО: УКРАЇНСЬКЕ
ВИДАННЯ СТЕФАНА ГЕОРГЕ**

А. СОЛОГУБ: ЩЕ ОДНА ВИСТАВКА

**В. КУБІЙОВИЧ: УКРАЇНСЬКА
ДІЯСПОРА В СРСР**

**ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
В'ЯЗНІВ**

С. ПІРОГОВ: НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

**"SUČASNIST" — JUNI 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

*урагу Фроу
Косеуваго*
→

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

П о е з і ї

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1978
Ч. 6 (210)
РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавць обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: І. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З НОСТАЛГІЙНИХ ПОЕЗІЙ

Борис Олександрів

Грань

(3 медитацій про щастя)

... І коли тобі доля не дасть
Більшу віру — зневіру затерти,
У крутому напливі нещастя
Залишається щастя — померти.

Тільки з ним, із таким, не спіши.
З ним і сонце не сходиться жодне.
І незвірених слів не кажи,
Бо те щастя шорстке і холодне.

Може тільки любиме лице
Має щось від насправжнього щастя.
Тільки я не піддамся на це,
Бо я знаю: вернути не вдасться

Ні пісень, ані слів, ні бажань...
І на грані минулого ставши,
Я від себе накреслюю грань,
Від самого. Назавше, назавше...

Кожна людська смерть збіднює мене, бо я належу до *людства*. І тому не виходь питати, по кому дзвонить дзвін. Він дзвонить по *тобі*.

Джон Донн

Залишились по ньому годинник, перо, камізелька.
Залишились газети в безладді, в кутках, на столі,
І картатий жакет, у якому прорвалась петелька.
От і все. От і все. І його вже нема на землі...

Спорожня кімната. Безсило звисає фіранка,
І герань на вікні, перелита підливами вщерть.
Тут проходили дні. Тут проходили ночі і ранки —
Непотрібне життя. Та для кого потрібна ця смерть?

Зеленіють поля. Рожевіють осяяні хмари.
На дорогах землі — нескінченні сліди підошов...
Кружить мати земля, віє вітер у сині флюяри,
Тільки він зацікавив. Тільки він у не час відійшов...

Увижаються очі — і ночі, як темні безодні.
І остання теплінь з-під останньо закритих повік.
От і все. От і все. І навіщо ці руки холодні,
Ці безкровні уста? І невже це назавжди, навік?

Свій тихий жаль я туго прив'язав
На дні душі. Чуття моє шалене!
Іще я Вам нічого не сказав,
А Ви вже дивитесь злякано на мене.

Не треба. Я нічого й не скажу.
Десь там комусь займаються світання,
А я вже став на ту лиху межу,
Яку мені накреслено зарання.

І ось тепер — які мої жнива?
Куди піду, нерадісно зібравшись?
І я пишу гіркі оці слова,
Немов кажу "прощай!" — не привітавшись...

ТРИ СПОВІДІ ВАСИЛЯ КУРИЛИКА ПРОЧИТАНІ З ЙОГО ПОЛОТЕН

ЛІТЕРАТУРНА РЕПРОДУКЦІЯ

Леонід Олексійчук

І. ПЛЮЮ НА ЖИТТЯ!

Відра чорної фарби, гадаю, вистачить.

Піднімаю. Розгойдую. Замахуюсь. І — промежи очі:

Тьху!

Це тобі, життя, замість прощального поцілунку.

На добру згадку від покійного Василя Курилика.

Не ображайся, у нього змалку не всі клепки в голові.

Втім, ти надто безсоромне, щоб ображатися. Ти ще пишатимешся схожістю портрета зі своїм лицем, з якого, нарешті, змити фальшиві рум'яна.

На чорному тлі барвисто розцвіла твоя ганьба.

Проступили мертвотно-сині зморшки.

І хвалене личко твоє — гей, та воно ж камінне!

І облудна краса твоя — ліси, поля, людські домівки — лиш дірки, прорубані в камінній глибині.

На неї лиш глянути — і то болять очі, ніби пірнув на дно океану.

Горбимось кожен у своїй задушливій штольні, народжуємося в могилі і помираємо в ній.

А подивитися на нас, ясно промитих чорним, то чи ж варті ми чогось кращого? Ми, що змалку жеремо одне одного...

Ах ти ж, незабутня штольня дитинства!

Як приперло ти мене тоді, життя, до стіни, так досі там і стою, маленький і сполоханий.

Леонід Олексійчук — кінорежисер і сценарист, народився в 1937 році в Києві, від 1976 року живе в Торонто (Канада). У 1959 році закінчив Київський театральний інститут. До виїзду з Радянського Союзу працював режисером у Донецькій, Новосибірській, Київській студіях телевізії, у творчому об'єднанні "Екран" при Центральному телебаченні СРСР, також режисером у Ленінградській студії документальних фільмів та студії науково-популярних фільмів. Режисер та автор сценаріїв низки короткометражних телефільмів та фільмів: *Ленінградський балет*, *Північні втюди*, *Слово о полку Ігореві*, *Серце Полішинеля*. Останні два — заборонені за "формалізм" та "ідейно-творчі хиби". — *Редакція*.

Вже виріс, дядьком став, а все питаю: старші школярі, що я зробив вам?

Все не можу збагнути, за віщо притисли ви меншого до стіни і знущаєтесь над ним?

Він соромиться відповісти на ваші образи?

Не може вишкіритися на вас так само, як ви на нього?

І ото єдина причина?

Яка ж ти, одначе, хижа, юрбо, згуртована проти слабшого...

Його сльози — тобі — хмелем у голову. П'янієш, п'єш, і пече тебе ще більша жага кривди. Чим жалісніше тремтить твоя жертва, тим ненаситнішою ти стаєш, тим тобі веселіше.

...Зачекайте, ще згадаю ваші обличчя, всі до одного...

Плюю на життя, з усією його брехнею!

Шануй батька й матір свою?

Не можу.

Штольня родинної їдальні.

Сиджу за столом, від сорому занурившись у миску.

Бо батько дивиться на матір, як не вкусить. А в матері з розкритого рота сичить гадюка.

Простіть мені, батьки, цей спогад, але крізь чорне, знаєте, проступає лиш найсвітліше.

Як проступив той білий кінь.

Чому я згадав того коня?

Того білого коня.

Того білого коня, що аж присів на задні ноги.

Того білого коня, що в його бедрі стирчать вила.

Того білого коня, що чотири кривавих струмки течуть по його білому бедру.

Того білого коня, що в нього очі витріщені від жаху.

Того білого коня, що в нього зуби вишкірені від болю.

Того білого коня, що його господар, дружно намотавши на кулака вуздечку, з усього розмаху, з усієї сили б'є того білого коня, переїщить дрючком, дубасить просто по очах, витріщених від жаху, просто по вишкірених від болю зубах!

Де я бачив тебе, той білий коню, в якому, той бідний коню, сні, я бачив твоє іржання? Чи то, може, ти мене бачив, цього того білого коня, що і вила в бедрі, і чотири кривавих струмки, і зуби вишкірені, і присів на задні ноги, і очі витріщені, і, білий товаришу мій, б'ють мене просто по очах, що, як відомо, витріщені, як було вже сказано, від жаху!

Хто ж ти, жорстокий мій господарю, що б'єш просто по очах мене, білого коня, що навіть з вилами в бедрі любить дивитись у блакитне небо, впавши навznak і широко розкинувши руки?

О, як болять очі!

Закрию долонею те, яке болить нестерпно. А тим, яке просто

болить, трохи подивлюся. Поки біль не вперіщить по ньому. А вперіщить, а заболить, а нестерпно, — закрию долонею його. А тим, яке боліло нестерпно, а тепер болить стерпно, трохи подивлюся.

Ах ти ж, білий коню, битий по вирячених очах, і треба ж було тобі замріятися саме про малювання! Хіба ж то кінська справа — мріяти про малювання? Чом не полюбив ти, скажімо, музику? Би́ли б тебе по вухах, і ти б оглух, і бачив би музику очима, бо очима навіть музику можна побачити!

Хто ж це, білий коню, так щедро плюнув тобі чорним у самісінькі очі, кому ж це заманулося: чорним — навіть не промежи очі, — саме у вічі!

Гей, веселі й привітливі цілителі мої, коли ж ви, нарешті, знайдете час розпитати мене про мої очі, запльовані чорним?

Запхали в труну — і хочете перекопати, що в ліжку?

В труну — та ще й на покришку насіли?

В труну — та ще й цікаво заглядаєте крізь щілини?

В труну — та ще й пальчиком лагідним — лежи, мовляв, не пручайся?

Пручаюся!

Люблю лежати, але під небом.

Навіть під підземним небом, обкиданим важкими камінними хмарами.

Лежати, широко розкинувши руки.

Гей, цілителі, труна затісна для широко розкинутих рук!

Білих коней не ховають у труні!

Пручаюся!

Сліпими вухами читаю музику книжок.

Вона лунає навіть у могилі.

Та глухнуть очі, і я закриваю долонею то одне, то друге, щоб у темряві посвітлішала чорна пляма.

Пручаюся!

Бодай з чорними очима, але буду малювати!

Наче вила стирчать у спині, болить спина, але я буду гнути її, проколоту болем, і пиляти дерево, щоб воно заіржало від болю і впало навзнак, широко розкинувши поламані руки і сотні їх упадуть навзнак, щоб я, нарешті, заробив грошей і, випроставши спину, мав змогу негайно знову зігнути її, але, нарешті, над фарбами, що так манливо цвітуть навіть у могилі, що так ваблять обидва ока, і те, що болить нестерпно, і те, що просто болить, над фарбами, що сяють навіть крізь чорне, яким періщить розлютований господар того білого коня просто по очах, вирячених від жаху.

Пручаюся!

Несамовитою працею прорубую штольню для свого мистецтва і

малюю себе, що малює себе, який, у свою чергу, присів перед полотном малювати себе, який малює себе, який також малює себе, малюючого себе, і вся ця низка малюючих "мене", одномоментно повторюючись і зменшуючись, зникає у нескінченній глибині рами, перед якою я сиджу і малюю себе, малюючого себе.

Годі пручатися.

Забагато для одного напівсліпого коня.

Забагато дерев для спилування, книжок для читання, полотен для малювання.

Забагато для живої істоти, стисненої камінними хмарами. Забагато і безглуздо.

Он світла дорога підковою гнеться в темряві.

Не на щастя підкова. Бо жаден кінь не проскаче тією дорогою, що густо поросла уламками гострого скла. Поріжеш, коню, непідковані свої ноги, і кров сочитиметься з ніжних твоїх копит на світлу дорогу.

Годі пручатися. Плюю на життя.

Де ти, понуро вишкірена його господарка, смерть?

Бачу, як терпеливо чекаєш ти у кутній штольні, бачу, як байдуже тримаєш серпа догори лезом у кістлявій руці, опущеній додолу, і йду до тебе, і, смиренно схилившись перед тобою, визволительнице, накривши голову крайцем твого савану, вкладаю горло в гострий комір серпа, такий просторий — і для горла, і для широко розкинутих рук, і для обох очей, закритих долонями.

Плюю на життя, і, як лялька, набита зсередини ганчірками, вишу на товстій сухій гілляці, і навіть не гойдаюся від вітру, бо не доліта він в задушливе підземелля, і глибоченне озеро темряви, вологи й холоду вже поглинуло ляльку до пояса, і берегом того озера гнеться підкова дороги, втикана гострими уламками скла, і на спині в ляльки висить напис "Плюю на життя!", щоб хто, бува, не подумав, що та лялька хоч хвилину жалкувала за тим життям, на яке вона, згідно з написом, таки плюнула.

Висить лялька.

Висить напис.

Плюю на життя!

ТИША ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СПОВІДІ

Чому так хочеться жити?

Чому я зміг повіситися тільки на картині?

Чому мені так сумно?

Господи, помилуй!

II. ВІРЮЮ!

Нахиляюся над білим аркушем і дихаю на нього: теплом.

Як на замерзле вікно.

Як ото на вириті снігом поля весна: теплом.

Як ото Ти дихав на мене.

На мої помертвілі губи, що вивергали прокльони і стогони, — теплом.

Теплом — на білі більма мого зневір'я.

Лагідним подихом — на мої нові очі, сховані під більмами.

Вірючи, що вони проступлять крізь білі замети, якщо дихати на них теплом.

Як проступають квітучі поля, коли весна дихає на них теплом.

Теплом, теплом — у березні, в квітні, у травні.

Схиляюся над білим аркушем.

І, майже торкаючись губами, дихаю на нього теплом.

Це не екзальтація.

У неї коротке, неритмічне і часто холодне дихання.

Теплом — це довга і виснажлива робота.

Навіть весна у вересні, жовтні, листопаді, грудні, січні, лютому — не дихає теплом.

Але в мені зараз стільки тепла, що я і в жовтні, і в листопаді, і в грудні, і в січні, і в лютому буду дихати — березнем, квітнем, травнем, — теплом.

Дихаю на білий аркуш.

Там, під білим — замерзла правда про Тебе.

Вона проступить крізь біле.

Проступить, як нечувана, потрясаюча новина.

Як проступив колись на білій плащаниці жар Твого холонучого тіла.

Як проступає крізь сніг щорічна сенсація квітучого поля, коли ото весна на білі поля: теплом.

Як ото я проступаю крізь теплі чоботи, светри, шарфи й кожухи і, голий, танцював на подвір'ї батьківської ферми, в теплу місячну ніч, вигарцьовував на траві, що проступила з-під снігу, розтопленого теплим подихом.

Теплом, теплом, — на білий аркуш!

Нормальна людина взяла б олівця — і олівцем.

Нормальна б людина на білий аркуш: фарбою.

А людина не всі клепки в голові — теплом.

Майже торкаючися губами.

Я пробував — і пензлем, і фарбою.

Два роки безперестанку, як навіжений, не пропускаючи ні днини: пензлем, фарбою — малював на снігу квітучі поля.

А квітучі поля — лежать під снігом.

А аркуш — білий.

Лиш чорний рядок Євангелія внизу.

Не один рядок — 160 чорних.

І стільки ж білих аркушів.

Теплом на них!

Щотижня відігріти один аркуш — і щороку розцвітатиме 52.

156 за три роки.

Мало.

160 їх, білих.

Треба, щоб за три роки — 160.

Щотижня — 1 $\frac{13}{52}$ аркуша.

Які б не били громи — теплом, теплом!

Педантично, як весна.

Щоб, як бігун на довгу дистанцію:

все по брови в січні, а він біжить; люті хуртовини лютого білим більмом застелили світ, а він біжить: все по пояс у березневій повені, а він біжить; квітень чвакає під ногами, а він біжить; все на рибалку, по котеджах, у подорожі, а він біжить; вже листя облітає з дерев, а він, навіжений, біжить; вже облетіле листя повинню хлюпочеться між колінами, а він, знай собі, біжить; вже дерева ростуть догори корінням, а він, не всі клепки в голові, біжить; вже нема чим дихати у грудневу спеку, а він — січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень, травень, січень, березень, лютий, грудень, квітень, червень, листопад, по брови в слизькому цибулиному лушпинні повені облетілого листя, по коліна в снігу, що хлюпоче між колінами, жмутком серпня крізь лютий, пекучою крижиною крізь літеплисть літа, — біжить!

160 кроків за три роки.

Потім — хай задихається.

Падає від утоми хай — потім.

А зараз — білий аркуш.

Теплом на нього, теплом!

Гей, а ну, як у ньому ні дідька не сховано?

Пожере тепло і білітима, як і білів?

і так і лишиться: білий аркуш і чорний рядок Євангелія?

Може, хай пропадає видихнуте тепло?

Може, мерщій до інших аркушів?

До тих, що чекають найлегшого подиху?

До тих, що розцвітуть кров'ю і вибухнуть ніжністю, лиш наблизитися до них теплими губами?

До тих, перед якими перехопить подих?

До Твого лица, що риса за рисою проступатиме під моїм затамованим подихом?

До губ Твоїх і очей, що, як чудо квітучого поля, відгукнуться на теплий дотик моїх губів, похололих від хвилювання?

До жахливої і прекрасної повісти Твого розп'яття.

Нікому на світі ще не відомої, крім нас з Тобою.

Мені, що на білий аркуш — теплом, і Тобі, схованому під білим, Тобі, що так потребує мого теплого подиху...

Теплом, теплом...

На дванадцяти аркушах проступить світла печаль Твоєї Тайної вечереї.

Проступить чиста, святково вбрана зеленню кімната. Наївні обличчя навіки здивованих Твоїх учнів. Проступить стіл підковою, застелений чистою скатертиною. Проступить все до найменшої дрібниці, освяченої Твоєю присутністю. Боже, як просто і красиво все навколо Тебе...

Як оживає і повниться красою все, чого Ти торкаєшся.

Розламуєш хліб на дві половини — людство розламуєш навпіл.

Двома руками тримаєш чашу з вином — людську душу тримаєш, не проливаючи ні краплини. І все так буденно, і все так велично...

Скінчена вечерея — і дванадцять білих постатей, як тоненькі свічки вздовж підковоподібного столу. Не на щастя підкова — на горе...

Ось він проступає: поруч з сяючою чистою кімнатою — темний, зловісний Єрусалим...

Дихаю теплом на білий аркуш.

Біліє.

Лиш чорний рядок Матейового Євангелія внизу.

"Він відповів їм: Ідіть до такого ось одного в місто й скажіть йому:

«Учитель каже: час мій близько, тож у тебе споряджу Пасху з учнями моїми»".

Коли Ти сказав це, Учителю? Кому з учнів? Що було навколо? Де був я, коли Ти сказав ці слова? Як намалювати Твої слова? Хіба взагалі можливо намалювати слова?

...Хіба взагалі можливо це все намалювати...

Якщо пензлем, якщо фарбою — можна крутити Тебе з учнями і так, і сяк, переставляти з місця на місце, переодягати, бавитися Тобою, як лялькою, і те, що вийде наприкінці гри, буде не краще, аніж було напочатку.

Буде лялька, будуть ляльки, буде іграшковий світ, покинуті дитиною, якій набридло бавитися.

Ні, не пензлем, не фарбою — тільки теплом на білий аркуш, теплом!

Коли ж він, ненажера, відгукнеться бодай єдиним проблиском кольору?

Скільки ж можна ковтати тепло і біліти, біліти?..

Може, до інших, що біліють, біліють?

Може, до тих, де під білим темніє затихлий від жаху Гетсиманський сад? До тих, з яких важкою спекою дихає на мене — навіть крізь білий аркуш — ніч Твого моління про чашу? Де,

затамувавши подих, стоять оливи, від горя стративши голос і не сміючи моргнути жодним листочком? Де звалилися від сну Твої змучені учні? Де Ти в незносній скорботі закинув голову до неба і до болю стиснув повіки, як два кулаки? Як я так само стискав їх, коли било мене чорним по очах.

— Я, Твій Творець, плачу від болю, думаючи, як я буду дихати на Твої очі, стиснені, наче два кулаки.

А Я, Христос, з очами, стисненими, як два кулаки, стою в задушливій спеці Гетсиманського саду, занесеного снігом, і, закинувши голову до неба, благаю Тебе, мій Творче, про один-єдиний лагідний подих. Бо вже несила одному дихати, дихати теплом на завірюху, що ковтає тепло і заносить все живе, бо вже ноги підламуються, і я, вхопившись руками за товсту оливкову гілку, важко нависаю над моїми поснулими учнями. Але хай буде не як я бажаю, лише як Ти.

А я, збуджений Тобою від сну Петро, ледве розтулюю свої очі, стиснені сном, як два кулаки, і якусь мить не можу пригадати — хто Ти, що схилився наді мною і просиш мене проснутися, мене, звичайний собі білий аркуш, вибраний Тобою для своїх вогненних рядків. Крізь чорні більма сну проступають мої нові очі, і я впізнаю Тебе, і знову зачудований Тобою, Твоїм пекучим подихом, Твоїми вогненними рядками, Твоїм сильним тілом, безсило повислим наді мною, і знову готовий бути білим аркушем для кожного Твого слова, і жадібно всмоктувати їх, як земля всмоктує весняні води, і солодко танути під Твоїм теплим подихом, як тане сніг під подихом весни, і вірую в Тебе, як у найпрекрасніше чудо, що послала мені доля, і вірую, і вражений, і закоханий, і збентежений, — алеж дай трохи поспати, Господи!

А я, ординарний білий аркуш, вибраний Тобою для відбитки Твоїх геніяльних естампів, не здатен, не зламавшись, витримати несамовиту бурю, що підхопила мене і не дає й на хвилику м'яко прилягти до теплої трави під оливковим деревом.

А я, оливкове дерево, — ну, що я можу зробити, оливкове дерево? Не кліпати листям? Затамувати подих? Підставити Тобі найміцнішу гілку, щоб Ти ухопився за неї гарячими руками? Настовбурчити свої зелені вушка, що розпустилися під Твоїм теплим подихом, і сторожко вслухатися в страшну, перенасичену тишею тишу, і, вчепившись корінням у землю, триматися, на ногах? Охопити Тебе своїми гілками, перепиняючи Тобі дорогу до біди, що вже десь оддалік тупоче у стежку десятками ніг і дрібним, ще ледве чутним перестуком б'є в туго напнений барабан тиші, переповненої тишею? Ось я простягаю перед Тобою свою гілку. Ось — другу позад Тебе. Не випростуйся з моїх обіймів! Бо вже, наче серце в грудях, здригається в тиші земля, бо вже наближається до Тебе кривава чаша, бо вже — ідуть ...

Та Ти, пропірнувши під моєю рукою, випростуєшся, знову повний сили і гідности, і я благально простягаю Тобі вслід свої зелені руки, і це все, що я можу зробити, оливкове дерево, бо що ж я ще можу зробити, звичайне собі оливкове дерево?

... Дихаю на білий аркуш.

Чекайте своєї черги, решта 159.

Ростить під снігом, оливкові дерева, стій під снігом у кривавім поту, Ти, що так потребуєш мого теплого подиху, спить під снігом, змучені учні, спить, спить, спить під снігом...

Занадто багато тепла віддано вже цьому білому аркушеві, щоб його покинути.

Не відіграти його — жоден інший не оживе.

Чорний рядок Матейового Євангелія велить: теплом, теплом!

Поки не зацвітуть бодай крихітні галявини кольору.

Поки не виростуть, не наберуть сили.

Поки самі не задихають: теплом!

Теплом, теплом: на білий аркуш.

Педантично, як весна.

І все ж таки — може, до інших?

До тих, де священна кров от-от проступить крізь біле?

Де нагайка шматує на клапті Твоє тіло?

Де плюють Тобі в обличчя і регочуть: теплом, мовляв, теплом?

Де тисячолика юрба вирує навколо Тебе і обпікає Тебе смердючим своїм: теплом, теплом ...

Хижа, розлючено-весела, винахідлива, згуртована...

Де розквітаюся, нарешті, з нею — і за Тебе, прибитого до хреста, і за себе, притисненого до стіни.

Вона на Тебе слиною, а Ти на неї: теплом?

Я — не такий лагідний.

Я перемиряю на собі тисячі їхніх мерзенних масок — і це буде акт моєї віри.

Я з насолодою плюватиму Тобі в очі — і це буде акт моєї віри.

Вірую!

Тьху!

Відгадай, пророче, хто плюнув?

Ах ти ж, нахабо! Ах ти ж, самозванце! Ану, на суд його! Ану, на страту! Ану, терен йому на божевільну голову! Ану, батогом його, поганця! Мовчить? Ах ти ж, мерзото, ще й мовчить! Хоч би огризнувся, штурхнув когось у відповідь, хай би навіть плюнув нам у вічі! Син він, бачте, Божий, пройдисвіт безсоромний! Мовчить він, бачте! Всі — темрява, а він один, бачте, світло. Всі — потвори, а він, бачте, божественне благородство. Всі — собаки розлютовані, а він, диви ж ти, сама терпеливість. Всі з себе виходять, а він мовчить. Не хоче, бачте, спускатися до нашого рівня. Спустишся, голубчику, як на хрест підніmemo! Затріпочеш, метелику,

крильцями, як цвяшками приколемо! Вже не один тріпотів перед тобою, ще не один затріпоче по тобі. Ах ти ж, вражино запеклий! Другий би вже сто разів прокляв нас, і правильно зробив би, а воно мовчить! Гей, не мовчи! Не мовчи, бо страшно! Страшно, що вся наша сила, вся наша дика пристрасть, вся наша роз'ятрена зненависть, усі наші примітивні жарти і думки, усі наші складні обчислення і догми, уся наша геніяльна ординарність, усе набуте трудом сотень поколінь, весь зміст нашого буття, вкладений в один плювок — все це розлітається на друзки об твоє мовчання! Не мовчи, будь ти проклятий, не мовчи, бо страшно!

Мовчить.

Заглушити!

Тисячоголосим криком.

Брязкотом мечів.

Тріскотом роздертої одежі.

Галасом звинувачень.

Ворожою мовчанкою.

Свистом бича.

Передзвоном пустих голів у сталевих шоломах.

Ать-два, ать-два, вперед, солдатня!

Вкарбовуй могутній крок у задрипанку-землю!

Горлай хриплими горлянками переможні марші!

Глуши к такій матері задумливу мовчазність, де б і коли б вона не прогріміла!

Все промине: сонце промине, земля промине, місяць промине.

Лиш дзенькіт пустих голів, що ніколи не несуть відповідальности, лиш музика рішучих наказів, лиш веселий брязкіт мечів, лиш ревіння винищувачів, лиш тріск навпіл роздертого неба, лиш стогони конаючих, лиш солодкий сморід згарищ, лиш хвилюючий запах свіжо пролитої крові, лиш грім ядер, бомб, набоїв, торпед, лиш свист понадзвукового падіння нагайки на пошматовані спини — не промине!

Чуєш, сину Божий, як смаковито влипаю я, бич, у твоє, ой же, яке свіже, м'ясо?

Чуєш, як легко я, цвях, устромлююсь у твої зап'ясток, солодко мліючи в теплі твоєї, ой же, якої розтопленої, ой, якої ж пекучої — крові?

Чуєш, як я, тисячогорлий плювок, течу по твоїх очах і щоках?

...Чуєш, Сину Божий, чуєш, як плачу я над Тобою, моя кровна, в стражданнях виношена дитино?..

Клаптик за клаптиком складаю я криваву мозаїку Твого пошматованого тіла. Дихаю на неї, пекучу: холодом.

Майже торкаючися губами: холодом.

Усе тепло свого серця перетворюю на холодний подув, щоб угамувати біль мого скривдженого дитяти ...

А за мить знову перетворююся у солдатюгу, що періщить Тебе болем по сумно витріщених очах, у плюючі на Тебе губи, так бридко схожі на куряче гузно, перетворююся в Юду, що в спізнілому каятті влип у стіну, ховаючися від Твого погляду, перетворююся у писаря, в Понтія Пілата, в хреста, що гне Тебе додолу, в юрбу фанатиків і в кожного з них зокрема, кожного зі своїм жестом, зі своїм криком, зі своєю жалюгідною долею, перетворююся у зляканого Петра і в півня, що голосить про його зраду, перетворююся у світильники, колони судилищ, і храмів, перетворююся у ганчірку, з силою накинуту на Твої очі, перетворююся у Твою насильно закинута горілиць голову, перетворююся у піт, кров, дзвінки срібняки, що котяться підлогою, перетворююся у придорожній пил і в чорні хмари, що купчаться над місцем злочину.

І все оце ще сховане під білим?

І все оце — намалювати?

Увесь цей, давно зниклий світ — відживити?

160 білих аркушів, з яких ще навіть перший не ворухнувся жодною плямою кольору?

Дихаю на білий аркуш.

Це зараз єдиний сенс мого буття, єдине, що мені потрібне, як повітря для дихання: тепло, тепло! — дихати на білий аркуш.

Це не подяка Тобі за зцілення, не борг мій перед Тобою.

Ці 160 білих аркушів, які потрібно відживити теплом, що ним переповнені мої нові очі і нові губи, відживлені Твоїм теплим подихом — Твій щедрий, прекрасний дар.

Які щасливі три роки чекають на мене!

Теплом, теплом — і ніщо на світі не встоїть перед теплим подихом! Сонце промине, місяць промине, земля промине — лиш теплий подих Творця, що зігнувся над білим аркушем, майже торкаючись його губами, лиш життя, що вдячно розквітає під теплим подихом, — не промине!

Три роки безперестанку — бути єдиним актором, режисером, оператором, будівничим декорацій і глядачем цього фільму, ще схованого під білим.

Три роки безперестанку, дихаючи гарячим подихом робітника на будівлі, — тягати каміння на кінчику олівця і складати з нього огорожі садів, хати в околицях, для кожного аркуша заново будувати Єрусалим, з його палацами, храмами і судилищами.

Я працював на будівельних конструкціях, можу порівняти.

Збудувати на папері — важче.

Три роки підряд — вживатися в ролі святих і мерзотників, байдужих і розлючених, повелителів і лакеїв.

Три роки підряд, як шахтар, визволяти живе тепло з підземних штолень.

Три роки підряд з-під білого тріумфально проступатимуть не бачені світом композиції, що могли бути створені лише свідком подій — такі вони несподівані й незвичні в своїй правді.

Дихаю на білий аркуш.

Знаю, що проступить крізь біле.

Знаємо лиш ми двоє: Ти і я.

Пам'ятаєш, як воно було?

Вдалині возносився Єрусалим.

Обабіч мліли від тепла оливкові сади.

Чекали Твого слова уважні учні.

Я птахом висів над вами, не сміючи тріпнути й крильцем, і схвилювано чекав Твого слова.

Все ще було попереду, і можна ще було спинити рішучий крок.

Ти окинув очима красу, що розстилася перед Тобою.

Учнів, що чекали Твого слова.

І сказав:

— Ідіть до такого ось одного в місто.

... Схиляюсь над білим аркушем.

Іду.

III. ЛЮБЛЮ ЖИТТЯ!

Падаю навznak у траву і широко розкидую руки.

Щасливо заплющую очі і бачу себе десь над собою.

Хвацько осідлав маленького літака й у захваті — лечу!

Вириваюся на ньому з страхіливих марень мого дитинства.

Щасливо заплющую очі і нюхаю щойно намальоване сонце. Воно пахне свіжою олійною фарбою.

Лежу, розкинувши руки, під небом.

Якби не моя завзята працьовитість — усе б життя пролежав під небом, широко розкинувши руки і вдивляючись у його прекрасну безодню заплющеними очима.

Здається, я навіть під землею лежатиму, широко розкинувши руки.

... Люблю малювати дітей, коли вони задирають голову до неба.

Так що видно лиш дві дірочки ласих ніздрів.

Як солодко пахне життя!

Молоді гілки, зрізані на зелені свята, перший пухнастий сніг, що вкриває смолисті сосни, накритий різдвяний стіл, до якого я, малий, ставши навшпиньки, дістаю лише носом.

Якби кожному, хто зараз перегортає мою книжку, а міг просто зі сторінки простягнути жменю свіжого сіна або букет польових квітів, я б тільки те й робив.

Я пробую намалювати пахощі. Простягаю вам їх, намальовані, щоб ви заплющили очі і жадібно їх вдихали. А я тим часом намалюю

ваші ласі ніздрі. Лежу, широко розкинувши руки, під небом, що дихає на мене теплом. Скільки спогадів проступає під тим теплим подихом!

Як ото я, голий, проступав крізь светри, шарфи й кожухи, і крізь холод нашої Манітоби проступала тепла ніч, і проступав місяць на небі, і, як весняне ластовиння на обличчі, проступали зірки, і таке величезне було небо, і ми, троє голих підлітків, вибігали на широченне подвір'я батьківської ферми і витанцьовували в нестямі під небом, широко розкинувши руки і задерши до нього обличчя... Все життя дивився б на тебе, небо.

Відрами виплескую на полотно твою блакить, і все мало, і все здається, що не передав твою загадкову хвилюючу красу.

Не розповів, як слід, яке ти вдень, на світанку, вночі...

Люблю малювати небо, коли воно м'яко зливається з морем, а я, малий, сиджу на березі і, підпершися рукою, мрію про далекі мандрівки.

Люблю малювати його полуденну блакить з віхтями білосиніх хмар, що їх жене прожогом степовий вітер.

І мені так подобається, що земля, з її лугами і щойно зораную ріплею, її білобокими фермами, з її тишею чи галасом голої дітвори, від якої аж кипить маленьке степове озерце, земля з усіма її пахощами, турботами, цвітінням і музикою, — лиш вузесенька смужка під безкраїм, бездонним, незбагненим небом. І я малюю себе, що малює небо десь у самому куточку, маленьким, маленьким, бо, яким би я не був дорослим, я завжди лиш маленький щасливий цвіркун під неосяжним небом.

Мені відкриваються істинні пропорції життя, бо я міряю його міркою неба.

Міркою неба:

океан пшениці, що хлюпочеться навколо свого господаря — хлібороба;

океан океану, що вертикальною стіною виріс перед маленькою купкою емігрантів, яких доля погнала здолати цю стіну;

стіну лісу перед ними, маленькими, яку вони також здолають, лишаючи позад себе важкою працею розчищену землю, яка ще не скоро, але захлюпочеться таки навколо свого господаря золотим океаном.

Лечу в небі, широко розкинувши руки, низько, майже торкаючися губами, схиляюся над землею, дихаю на неї теплим подихом і дякую їй коханій, за все її щедre цвітіння, яким вона відповіла на любов соромливого хлопця з прерій.

Люблю, земле, дивитись у твоє обличчя.

Люблю вас, люди, що добре доклали рук, щоб земля наша стала упораною і багатою. Боюся юрби, збудженої темними пристрастями, але люблю всі народи, що населяють мою країну.

Люблю людей, що пиляють ліс, збирають картоплю, ловлять рибу, полюють на тюленів і білих ведмедів, ріжуть з дерева ляльки, будують будинки, і, добряче напрацювавшись, поглинають свої неймовірні порції смачної їжі.

Люблю вас, люди, забуті історією і мистецтвом, люди з непоказними, ординарними обличчями.

Прийдіть до мене, натруджені й некрасиві, ви — саме те, що мені треба!

Мені здається, що якби красуня-Шехерезада замовила мені свій портрет, я б страшенно перелякався, а вона, бідолаха, постарілася б, чекаючи, поки я намалюю стару ескімоску, що жовтими зубами затягає нитку на підшові свого підтоптаного чобота, святе сімейство на бензоколонці, двох мисливців, що гріються біля теплої пічки, ката, що гарненько вмовстився під нею, робітників електролінії, що розклали сніданок на квітучій галявині, і один з них, роззява, відвернувся на мить, і саме в цю мить переважає корова, вибачайте, насрала йому точнісінько на сендвіч, — словом, добре, Шехерезадо, що ти — є моя замовниця!

Я знаю мистецькі теорії, що не радять малювати усе підряд з однаковою старанністю, знаю, що в картині мусить бути щось головне, а щось другорядне, знаю, як рішуче розпрошалося сучасне малярство з літературою і реальністю, знаю, як чудово звучать акорди кольорів на абстрактних полотнах, — однак я занадто люблю життя, занадто дорогою ціною заплатив за щастя його лагідного споглядання, занадто, якщо хочете, люблю другорядне, щоб дозволити собі таку невдячність до Творця всього, що існує під небом.

Знаю, яке непосильне, майже божевільне завдання — намалювати усе, що радує мені око, але я буду виконувати його, доки мого життя.

Віднині тема моїх робіт — радість і душевний мир.

Люблю життя, і не мені судити, що в ньому головне, а що другорядне.

Продаю свої картини, як продають землю: просто змірявши їхню площу.

Не підписую їх, бо в них — інший Автор.

Я — лиш смиренний ілюстратор нескінченної Книги Буття. Це з гаком задовольняє моє мистецьке честолюбство.

Я, власне, й розповідаю про життя не задля того, щоб когось вразити — розповідаю лише тому, що про нього все менше й менше говорять, а воно, їй-право, заслуговує на розповідь!

Зачерпую його пригоршми, і, не даючи йому пролитися між пальцями, хлюпочуче і незаспокоєне, виплескую на білий аркуш. Виплескую не тільки фарби.

Виплескую фотографії, прості й невибагливі словесні образи.

Та й малюнки мої все більше скидаються на нехитрі фотографії з родинного альбому:

ми з дружиною під вінцем,

з нею ж — на лаві міського парку,

з нею ж і дітьми — на піщаному березі озера Онтаріо.

У мене вже п'ятеро дітей, але переді мною їх тисячі, коли я розповідаю їм ескімоські казки, що так чарували мене на півночі.

Про собачу упряжку, що з розгону злетіла в небо, і з неї утворилося сузір'я.

Про ведмедя, що проковтнув мисливця, і про мисливця, що пропоров йому живіт зсередини.

Діти дивляться на руку з ножем, що стирчить з розлютованого ведмедя, і їм жаль обох — і ведмедя і мисливця.

Я намалював цю руку з ножем, бо відчуваю біль кожної живої істоти, як свій власний. Бо люблю життя. Бо яким би часом важким воно не було, я більш ніколи не посмію плюнути на нього.

Бо, зрештою, найгірше, що є в житті — це губи, що на нього плюють.

Цього навчив мене Той, хто дав мені життя і силу його полюбити.

ТИША ПІСЛЯ ТРЕТЬОЇ СПОВІДІ

Лежу під землею, широко розкинувши руки.

ВІДНАЙДЕННЯ ДОМУ

Ю. Ш.

У своєму антишевченківському і антикобзарному *Кобзарі* 1924 року, в розділі "Поезозомалярство" Михайль Семенко вмістив вірш під назвою "Сільський пейзаж". Ось він:

О
АО
АОО
АООО
Павло
попаси
корову.

У стислих семи рядках — і навіть чи рядках? — узято на глузи й по-своєму знищено мало не сторічну селянсько-народницьку традицію української літератури. Покоління Семенка шукало урбанізації, політехнізації, індустріялізації. Зректися сільської ідилії їм було легко, бо в ті роки вона їх ще оточувала, вона була тут, була жива, і навіть у літературі Павли складали свої перші вірші, пасучи корову, і рукописи, присилані чи привожувані до Харкова й Києва, ще пахли теплим коров'ячим вим'ям.

Зовсім інакше стояло питання для дітей еміграції, що виростили на чужині, Ольжичів і Теліг. Їм не треба було відмовлятися від традиційної України, бо її в них просто забрали. Тоді вони вимріяли собі свою Україну, що її ніколи ніде не існувало:

Встають, наче поросль, струнки і густі, —
Страшне покоління титанів.

Парадоксально, це теж було запереченням країни "Сільського пейзажу", і в цьому сенсі вони йшли в одному фронті з Семенком і його одностудентами. Другою спільною рисою було те, що їхня мрія, де люди були вже не Павлами, а Святими Юріями, а корови перетворилися на білих коней, була для того часу такою ж абстракцією, як Семенкова уява індустрією оновлених Павлів, закоханих у святі машини. За свої ілюзії і Семенки і Ольжичі заплатили ту саму ціну: життя. Поза цими двома рисами спільності між течією, символізованою тут Семенком, і другою, символізованою Ольжичем, звичайно, залягала прірва.

Ці історичні паралелі і контрасти спливають на думку, коли

зустрічаємося з творчістю найновішого покоління еміграційних літераторів, народжених на чужині. Частина з них воліє проблеми просто не бачити, а себе уявляти письменниками країни свого поселення, які тільки, не знати чому, пишуть по-українськи. Це звичайно теж ілюзія, мова — не рукавички, які можна міняти хоч би щодня. Вона тягне за собою багато чого. Було і є багато випадків, коли письменники писали іншою мовою або двома мовами. Вайлдів і Бекетові було тісно в англійській мові. Конрад відомий як англійський, Йонеско — французький письменник. В українській літературі аж роїться від чужо- і двомовних письменників. Але чи багато в світовому письменстві є тих, хто зумів належати до двох літератур?

Та про це, а надто про цю групу сучасних наших поза Україною суцільних письменників іншим разом. Тепер натомість поведім мову про віднайдення дому Катериною Горбач, про її найновішу збірку *Мій слід на воді* (Вид. "Сучасність", 1976). Збірка цікава тим, що це справжня поезія, не вправи до підручника строфіки і не гра в розсіпані слова. Так виглядає, що це її слід у поезії, не чийсь безособовий, так чується, що звучить у збірці її власний голос. Це не так часто трапляється. Може ще цікавіша збірка тим, що в ній авторка — про неї редакційна анотація каже, що рік її народження — 1950, а місце — Мюнхен — знайшла свій шлях до українського дому, і знайшла його зовсім інакше, ніж намагалися поети Ольжичо-Теліжиного призову. Щоб одразу зформулювати цю відмінність: у них українськість мало не в кожній поезії стверджувалася розпучливо-героїчним мушу, мушу, мушу; у неї ніде нічого не стверджується, але мало не за кожною маленькою поезійкою бринить ледь чути — така я є. Не знаю, як хто, а я схильний цьому більше вірити. Не ставлю цим під підозру українськість поезії Ольжича, Теліги, їхнього покоління. Мова радше про те, що свою українськість вони несли як рану, як виразку, як благословення й проклін. Катерина Горбач може бути поеткою далеко меншого масштабу (про це тепер ще просто передчасно судити), але її скромне, принципово-недекларативне ствердження свого поетичного я через елементарну поведінку, ба навіть через просте існування —

а поза тим я сиджу тихо
нешкідливо тихо —

існування у власному домі серед, здавалося б, суцільної всеохопної чужини виглядає на чудо. Не знати, чи воно потриває, чи поетка знайде інших, що так почуватимуть і поводитимуться, чи тут намацано загальну поставу до світу, що заступить поставу попереднього покоління (так чи так уже мертво), але сьогодні це — свіже й живе, а тому заслуговує на відзначення в літописах замороженої нашої літератури.

Слова Україна в збірці нема ані разу. Таке вже це покоління, що змальовує Еспанію *без Еспанії*, а Україну без України. Воно не боязке, але великих слів великої сили (та й більш нічого!) воно таки боїться. І цурається. Уся збірка в певному сенсі — інтимна лірика про мрію про кохання, від передчуття —

чому ти мені снишся
завжди прохожий

до його нездійснення, — так, нездійснення, це не друкарська помилка —

і та велика любов
оспівана саме весною
злітає прозримо-високо
і раптом зникає вповні

і до прийняття нездійсненності —

я втяла голову
щоб краще розглянути
свої постарілі очі

з остаточним рішенням, що закриває всю (як один цикл побудовану) збірку —

ти залишайся незнаний.

Так, отже, не тільки слова Україна нема. Нема і теми Україна.

Але уважний читач поезій (вони потребують уважного читача, інакше збірку можна проковтнути за двадцять хвилин і нічого в ній не знайти) перебиває мене тут. Ні, каже він, тема України є, її подано через ремінісценції українського фолкльору. Справді, як на таку малу книжечку, як на такі скупі рядки, як на такі стримані образи ряснота фолкльорних згадок не може не впасти в око, — часом цитати з пісень і казок, часом імена: ой сійся родися — в полі під дубом козак, китайка — на калиновім мості — евшан-зілля — гайвороння — люлька Сагайдачного — хатка, садок і соняшник — котигорошок — телесик — вороний кінь з золотим копитом. Апотеозою фолкльору є поезія "золоте". Ось її початок:

куму на свято
краще кликати
вербовою сопілкою

і вдавати
що це трембіта золотої чаплі
і кума прийде
і кума затанцює
і кума наспіває
про вернигору
і золоту царівну.

Уважний читач матиме рацію і не матиме її. Звісно, в такому *тісному* вірші, як вірш Катерини Горбач, кожне слово важить більше, ніж воно звичайно важить, і веде за собою всі свої асоціації. (Ще раз: мова — не рукавички, мова це тисячолітня культура й традиція). Але в Горбач нема стилізації фолкльору, що позначала поезію, скажімо, Стефановича й Лятуринської, що привела легіони чортів і чортенят усіх гатунків до малярства Бутовича і Галини Мазепи. Така стилізація й непотрібна їй, бо фолкльорні асоціації провадять її не до села, поганського культу, трипільської культури і чого ще. Їх функція інакша. Вони асоціюються з родиною, диригенти фолкльору є її батьки —

моя гарна мати
снувала в калині
прядиво біле

моя гарна мати
випряла білого птаха
і відлетіла на ньому —

і маршрут пролягає з дитинства й до дитинства. Тут подібність з Лятуринською, але не так поеткою, як автором новелеток з власного дитинства *Материнки*. Тільки ж тут і істотна різниця. Лятуринська таки провела дитинство на Волині, і для неї спогади про дитинство — ностальгія за знаним. А для Горбач — народилася, нагадуємо, в Мюнхені, 1950 — це не туга за втраченим і неосяжним, це просто частина її поетичної біографії і якоюсь мірою це істота її теперішнього поетичного я. Тим то вони без усякого насильства й стилістичної дисгармонії вплітаються в ту поему про нездійснене кохання, якою є її книжечка. І тому інтимні психологічні перипетії її поетичного кохання виринають перед нами як українські, хоч героєм його міг бути німець, етіоп чи марсіянин. Ми про його родовід не довідуємося, і це не має жадного значення.

Поезії *Мого сліду на воді* суб'єктивні, як зрештою всяка лірика повинна бути. Це поетчин смуток, її прихована ніжність, її чекання, її безнадія, її тиша, її людяність, її перший доторк старости, її сприймання і її прийняття життя і несудженого кохання. "Запах

втятих казок” оточує й супроводить саме її, він стає її запахом, особистим, проминальним, як усе особисте. Усе це дуже легко може стати сентиментальним. Але тут саме і приходить на допомогу фолкльор, пісенні й казкові деталі. Герой фолкльору звичайно взагальнений. Пісню можна прикласти до багатьох, може до кожного. Але це можна зробити саме тому, що вона не про якусь конкретну дівчину чи хлопця. У ній звичайно нема власних імен людей, і він і вона частіші, ніж я і ти. Поезія Катерини Горбач прокладає шлях посередині. Є чимало поезій, написаних у першій особі, але як на лірику вражає число тих, де виступає вона, жінка —

жінка стоїть перед дзеркалом
і числить свої любові

і ще —

а ліс так пахне ніччю
і вплив обох
в свою зелену долоню

— не нас обох, просто обох. Певна річ, ми знаємо, що все це про я, але об бар'єр узагальнення розбиваються хвилі сентиментальності і в глибокій жіночості постають риси мужності. Тут уже фолкльорні деталі й фолкльорна техніка — не орнамент, не прикраса, а конструктивний елемент. Він виконує ролю, подібну до тієї, що в випадках неприхованого я, Катерина Горбач, і ти, хтось, покликана виконувати іронія:

я чекала тебе
де дні числили дороги
я в'язала птаха
зі смутку й вологи

і ось прибуває герой:

ти прилетів
з годинником на гачку вудки.

Прилетів — як личить героєві дівочих мрій. Але терпкаво-іронічний годинник на гачку вудки розбиває інерцію солодкавості, що вже почала була творитися. В інших поезіях фолкльорне взагальнення просто не дає такій інерції постати. Емоційний ефект двох засобів — фолкльор і іронія, — звичайно, відмінний, але подібність у тому, що обидва спрямовані на тверезість і заперечення почуттєвої розхлябаності й розляпаності.

Буяння метафори, що характеризує не одного нашого поета-новатора, часом з'являється і в Горбач —

а він в долині
де крила камінного лебеда
гасять попіл
саней

ти повія
віддаєшся дню
і вдячно
він тебе вкриває
паперовими візерунками.

Але воно йде на спад, і за цим не доводиться вболівати, бо поетка виробляє інші, іноді тонші засоби: ляконізм, пунктирність, недоговорення, натяк на цілість частиною. Вона не боїться елементарних символів (вечірній голуб осінь віщує), схищення конкретного з абстрактним (на перехресті Оберем листя і мішок втоми), навіть заблуканої рими в загалом неримованому вірші (дівчина Боялася білого Біле — колір тривоги і насадила берези Вздовж проїзної дороги). Її техніка істотно імпресіоністична, і родовід її бере нас через Ігоря Калинця і раннього Тичину аж до прозових мініатюр і "Інтермеццо" Коцюбинського. Імажиністичні засоби можуть бути використані, але не в них суть. Суть у схопленні руху несхопного почуття, у відтворенні глибокого через поверхове і великого через мале.

Але це — функція музики, каже мені мій уважний читач. Слушно. В цьому сенсі збірка Катерини Горбач — маленький, але крок на шляху до змузичення всіх мистецтв, що характеризує їх розвиток від імпресіонізму (що робив це через техніку) і символізму (що робив це через духовість) до наших днів. Змузичення не в розумінні наслідування форм чи техніки музики, а в намаганні зрівнятися з музикою ступенем визволення від імітації дійсності. Був час, коли музика теж була служницею дійсності: вона наслідувала голоси природи або ритм маршу чи танцю. Але раніше від інших мистецтв музика позбулася цих примітивних функцій. Симфонія Брукнера чи Ревуцького нічого *не наслідує* і ніякому маршеві не допомагає. Вона має власну шкалу звукових можливостей, і вона їх по-своєму *організує*. Перед нашими очима — в цьому сенсі — змузичилися пластичні мистецтва. Мистці, а тепер і публіка збагнули радість організації форм як таких. Скульптура Арпа, Бранкузі і Ногучі нічого не відтворює, вона творить. (Архипенко був на пів дорозі, але він ішов у тому ж напрямі). Так само розбризки фарб Джаксона Поллока і квадрати Йозефа Альберса.

Змузичення мистецтва слова, насамперед поезії, дається тяжче, ніж усіх інших мистецтв, тяжче навіть, ніж театру й кіна. Звичайно, можна відмовитися від слів звичайної мови і оперувати тільки звуками, як робили творці "заумної" мови, в українській літературі зрештою майже не репрезентовані. Але слово — не самі

звуки, а єдність звуків і значення, значення в поезії грає всім багатством асоціацій з попередньою літературною традицією, і проблема полягає не в відкиненні значень, а в іншому використанні їх. Тут забуваються мовознавство і літературознавство, і не в цих заввагах братися за розв'язання цих питань. Можна тільки сказати, що більшість спроб покищо полягає в розхитуванні традиційної семантики слова через виведення його з звичних контекстів. Катерина Горбач робить це делікатно і обережно, але послідовно. В тому, що вона це робить, виявляється її приналежність до загального руху сучасного західного і українського мистецтва. [Для неї, як і для її сучасників на різних меридіанах, гаслом могло б бути (тепер уже вкрай заляжене) Верленове "de la musique avant toute chose", хоч зовсім не в тому сенсі, як — мабуть — Верлен його кинув: не так у звуковій інструментації вірша, як у його семантичній архітектоніці. (Хоч Верленове гасло стоїть при початку руху до змузичнення літератури, його розуміння улягло рішучому переглядові)]. В тому, як вона це робить, виявляються риси її власного поетичного обличчя.

Так збірка поезій Горбач цікава передусім двома своїми аспектами: віднайденням свого дому інакше, ніж його шукано досі; і експериментуванням у змузичненні поезії. Для тих, хто просто любить поезію, без ідеологічних (дім) і технічних (змузичнення) проблем, тому, що вона дає почути і відчути багатство людських голосів, збірка *Мій слід на воді* буде вітана, бо вона додає ще один поетичний і людський голос. Особисто з поеткою я зустрівся тільки раз. Це було десь 1950 року в поїзді, що йшов з Мюнхену до Парижу і віз її й мене. Їй було тоді — ні, не років, кілька місяців. Подорож була нічна, і голос її був чутний на увесь вагон. Не скажу, що це було насолодою. У деяких її статтях, що мені випадково потрапляли до рук, здавалося мені — може помилково, — я ще чув цей давній голос. З приємністю констатую, що тепер як поет вона говорить власним, але тихим голосом. Тихий голос — ознака людини, що шанує присутніх, а через них суспільство. Власний голос — ознака поета. У цьому поєднанні ввижається мені авторка *Мого сліду на воді*.

А на закінчення — після сучасного (збірка) і минулого (спогад про нічну подорож) — згадаю про майбутнє. Воно перед нею, і вона сама його карбуватиме — як людина і як поет. Але ось одне зауваження і одна проблема (А проблеми, мовляв Народній Малахій, — "це пльомби, що ними запечатано двері в майбутнє"). Анотація про неї в збірці її поезій називає троє місць, де вона жила і вчилася: Мюнхен, ще раз Мюнхен і Берлін. Якби цього й не згадувалося, я б не мав сумніву, що вона — вживаючи жажливої фрази — продукт міста. У віршах тут і там уронені малі деталі міського пейзажу: синій плач ліхтарів, сірий парк, вулиці, де осінь жене останній його лист, сквер, руки, що падають на місто і час, міський шинок, шибки автобуса,

холод на обличчі шофера — я повизбирував, здається все, лишається тільки додати, що в місті цьому забракло неба і що тріумф поетки над містом полягає в тому, що вона принесла й пронесла крізь місто своє зелене дитинство і тому її alter ego жінка "зелена містом кружляє". На 45 сторінок, хай скупих і тихих, віршів це дуже мало. Поетичну своєрідність Катерина Горбач знаходить понад містом і всупереч йому. Місто бачимо тільки через — так виглядає — мимовільні деталі.

Для однієї збірки на це можна пристати. Але чи вистачить такої позиції на ціле поетичне життя, коли людське життя поетичне борсається в місті? Чи поезія втечі не перетворюється на манеру, елементи фолкльору на стилізацію і орнаментальність? Чи не втратить вона свою своєрідність і не стане в один ряд з поезією попереднього покоління української еміграції, правда, не типу Ольжича й Теліги, а типу новелеток Лятуринської? Зла великого в цьому не буде, бо це була поезія, а це вже багато. Але всякому овочеві свій час і пора. І чи треба робити ще нові варіації на тему Семенкового "Сільського пейзажу":

О
АО
АОО
АООО

і так далі?

Поети не учні. Їм не дають домашніх завдань і не визначають тем і стилів. Вони самі це все знаходять.

Але цьому критикові хотілося б бачити наступну збірку Катерини Горбач — урбаністичною. Може і темами, але не конче темами, бо не вони вирішують. Вирішує підхід. Котигорошок методом Антона Веберна? Неможливо? Все можливе для поета.

НА МАРГІНЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ СТЕФАНА ГЕОРГЕ*

Олександра Черненко

I

Поява великого вибору поезій Стефана Георге українською мовою є небуденним досягненням його перекладачів і видавців. Дбайливе, розкішне оформлення двох томів (кожний понад 500 сторінок) прозраджує їх головного творця — Ігоря Костецького. На всіх книжках, що появлялися протягом десяти років у видавництві "На горі", завжди помітний своєрідний, Костецьким виплеканий видавничий стиль. Його публікації належать до найкращих поза межами України.

У першому томі дві головні позиції: велика стаття Костецького "Стефан Георге — Особистість, доба, спадщина" і 357 поезій Георге в перекладі українською мовою. До колективу перекладачів належать: Ігор Костецький, Михайло Орест, Олег Зуевський, Василь Барка, Віра Вовк, Володимир Державин, Юрій Клен і Михайло Рудницький. Другий том складається з таких трьох частин: "Переклади з Георге іншими слов'янськими мовами", "Примітки до українських перекладів" та "Додатки" і "Документація". Обидва томи щедро ілюстровані фотографіями поета, його родини, приятелів, співробітників, як і деяких представників української літератури, репродукціями автографів, копіями заголовних сторінок з оригінальних збірок поезій та різних рукописів тощо.

Таке велике обсягом і перше ґрунтовне видання вибраних поезій Стефана Георге українською мовою заслуговує на докладне і неодноразове обговорення в українській пресі. Метою цієї статті є тільки ознайомити читача з деякими контроверсійними проблемами, що пов'язані з творчістю Георге, без наміру обнизити вартість цієї публікації. У цій статті також неможливо обговорити всі українські переклади, тому треба обмежитися деякими зразками тільки для ілюстрації заторкнутих питань.

Стаття Ігоря Костецького "Стефан Георге — Особистість, доба, спадщина" також заслуговує на окреме обговорення. Автор

---

* *Вибраний Стефан Георге по українському та іншими, передусім слов'янськими мовами.* Видали: Ігор Костецький, Олег Зуевський. Штуттґарт: "На горі", т. I 1968-71, т. II 1973.

зосередився в ній на таких трьох головних темах: Оборона Георге перед закидами в його прихильності до гітлеризму на тлі характеристики його вдачі, діяльності, зв'язків і всього його життя з малим наголосом на аналізі його творчості; порівняння особистості та творчості Стефана Георге з Григорієм Сковородою; критика українського літературного розвитку та його найвищих представників, передусім тих, що були сучасниками Георге. В кінці статті Костецький коротко обговорює проблеми перекладацької праці. Загальне враження таке, що в цій статті автор чомусь більше говорить про українську літературу, ніж саму творчість Георге. Зіставляти всю українську літературу чи навіть тільки українську добу, сучасну з Георге, з цим німецьким поетом, цілком непотрібне зусилля. Критика українського літературного процесу та деяких його представників має дуже мало спільного з обговоренням творчості та характеристикою вдачі Георге. Пощо шукати зіставлень там, де їх нема? Хібащо Костецький шукав нагоди, щоб висловити свої неприхильні погляди на українську мову, культуру та літературний дорібок. Ігор Костецький дуже тонкий та ерудований літературний критик. Його вдумливі критичні статті та літературні есеї завжди читаються з великим інтересом. Вони не тільки дають глибоку аналізу розглянутих творів, але й приносять його власне індивідуальне насвітлення літературних явищ. При цьому писання Костецького багаті на свіжі та часто блискучі спостереження. Тому тим більше доводиться жаліти, що в даному випадку він не зумів здистансуватися від свого аж надто помітного ресантименту, щоб дати об'єктивний розгляд тих болючих проблем української літератури, що їх він торкається в цій статті. Ігор Костецький колись писав: "... якщо б ішлося про обґрунтоване обвинувачення мене в ересях, — гарантую з мого боку повну доброзичливість" (*Україна і світ*, ч. 19-20, 1959, стор. 112). Тому сподіваюся, сказавши знову словами шановного автора, що він не образиться за мої критичні зауваження.

Отож, у першу чергу треба підкреслити, що толерантність Костецького до всіх слабостей Георге надмірна. На початку своєї статті він пише:

За одне з важливих завдань править дати уявлення про справжнього Георге, очищеного від кривотлумачень з того чи того боку. Погляд на літературну постать Стефана Георге довгий час притьмарювався — подекуди притьмарюється ще й досі — двома взаємовиключними екстремами: безкритичне обожнювання і не менш безкритичний критицизм (т. I, стор. 30).

Тут Костецький говорить про використання нацистськими ідеологами творчості Георге для їх цілей та про реакцію на це явище повоєнного літературного покоління. Автор забуває, що він пише не для німецьких читачів, а для українських, які в

більшості дуже мало ознайомлені з цими екстремами німецької критики. Щоб не потрапити до категорії "безкритичного критицизму", будемо користуватися об'єктивними повоєнними працями відомих англійських, американських і французьких літературознавців, що декого з них сам Костецький згадує дуже прихильно в своїй статті.

Ці літературознавці сумніваються, чи міт Стефана Георге погасне так скоро в Німеччині. Ось що про це пише англійський дослідник Е. К. Беннетт:

Про Стефана Георге написано багато книжок у Німеччині тими, хто був членами його кола або тими, хто мав близький з ним зв'язок. Це не є в точному значенні критичні праці. Особистість поета залишила завеликий слід у свідомості тих авторів, щоб було можливе для них критичне ставлення до його поезій. Принцип лояльності до учителя перешкоджав усякій вільній оцінці. Ця поезія вважається великою поезією... Що він був великою і сильною особистістю, в цьому нема сумніву; що він був людиною найвищих інтелектуальних здібностей, яка розуміла і схоплювала проблеми своєї доби, здається, однаково безсумнівне; що він великий поет у точному сенсі слова "великий", цього не можна так легко твердити. І чи атмосфера величі, яка його оточувала, збережеться, коли ті, хто знав його і помагав її витворити, повмирають, є ще більше проблематичним.¹

До цього можна, мабуть, ще додати, що це українське видання вийшло за підтримкою і під духовим патронатом осіб, що опікуються спадщиною Георге. У першому томі поміщені привіти Роберта Берінгера, головного опікуна спадщини Георге та Ернста Морвіца, колишнього довголітнього співробітника та інтерпретатора творчості поета. Коментарі до поезій Георге, на жаль, спираються виключно на матеріяли цього одностороннього і великого поклонника поета, себто вони написані за вказівками того, хто, як каже Костецький, "обожнював" Георге або, за словами Беннетта, кому "принцип лояльності до учителя перешкоджав усякій вільній оцінці". І врешті, видання, хоч запізнене з технічних причин, присвячене ювілейному сторіччю з дня народження Георге (1868-1968).

Особистість, а передусім творчість Георге вміщає в собі характеристичні риси німецької психіки. Тому він був наскрізь і виключно німецьким поетом, якого важко навіть порівняти з

---

1. E. K. Bennett, *Stefan George* (Cambridge: Bowes & Bowes, 1954), стор. 10.

іншими європейськими поетами, не говорячи вже про весь слов'янський світ. Це підтверджує відомий англійський дослідник символізму С. М. Бовра, пишучи, що Георге накидав власну волю іншим та нав'язував їм свої ідеї і в цей спосіб "заперечував свободу, яка є кров'ю життя всякого справжнього мистецтва. Ні один з його послідовників не міг рівнятися з ним як поетом. Його поетичні досягнення належали тільки йому самому, інші їх не могли перебрати. Те, що було небезпечне для мистецтва, було ще небезпечніше для життя".² На думку Боври:

Парадокс його кар'єри в тому, що він почав її як учень і звеличник Маллярме, а закінчив як національний пророк. Його творчість розвивалася згідно з своєю власною логікою... Його владна особистість ставала щораз більше самовпевненою, а кожна зміна робила його щораз більше німецьким, щораз більше задоволеним у країні, де... від часу пруської перемоги ідея національної місії вимагала від поета радше формувати душі, ніж давати насолоду. Він міг постати тільки в Німеччині. Він, а не Рільке, є поетом цієї трагічної доби.³

І тільки в цьому одному ідеологічному аспекті можна б те саме сказати про Шевченка, Франка, Лесю Українку та інших українських поетів, що Бовра каже про Георге. Ідея національної місії вимагала від українських поетів радше формувати душу власного народу, аніж давати естетичну насолоду. Тільки вони могли постати в поневоленій Україні. Вони були поетами цієї трагічної доби. Олександр Білецький, якого Костецький вважає "одним з найвизначніших українських літературознавців" (т. I, стор. 30), порівнюючи українську літературу з мартирологом, рівного якому ми не знайдемо, мабуть, в історії, пише:

І от одна з чудових властивостей української літератури — це її виняткова стійкість, непереборна живучість в умовах, коли їй з великими труднощами доводилось пробиватись до читача і весь час, протягом усього XIX ст., доводити своє право на існування — не тільки "перед чужими", а й перед "своїми".⁴

Однак для Костецького проблемою української літератури є не ці трагічні історичні умовини, але "проблема Франка", себто літератури "... робленої літературно не обдарованими людьми" (т. I, стор. 140); на його думку, українська культура, це "культура людей недорослих. Це культура інфантильна... У ній неможливо

---

2. С. М. Bowra, *The Heritage of Symbolism* (London: Macmillan & Co., 1947), стор. 142.

3. *Там само*, стор. 98.

4. Іван Кошелівець (ред.), *Панорама найновішої літератури в УРСР* (Мюнхен: в-во "Сучасність", 1974), стор. 487, 489.

кроку ступити без сливе патологічного безнастанного клопоту про 'національну своєрідність' " (т. I, стор. 187). Парадокс аргументації Костецького полягає в тому, що він, гостро критикуючи представників української культури за їх "патологічні" турботи про національну своєрідність, водночас не бачить нічого патологічного, коли також Георґе турбувався про німецьку національну своєрідність. Чейже Георґе "вже на самому початку... бажав, щоб його відрізняли од французів" і радів, коли критики виводили з німецького романтизму символістичний напрям його поезій, чи вважали їх зразком "найчистішого германського символізму" (т. II, стор. 164). Описуючи відносини між Георґе та польським поетом Вацлавом Роліч-Лідером, Костецький підкреслює, що вони були "найпокривніші спільники. Змагання їхні, кожного для своєї батьківщини, мали тотожний напрям" (там само).

Івана Франка робить Костецький відповідальним за те, що "особистості, здатні до справжнього писання, здебільшого взагалі не помічали, що пишуть вони не по-справжньому", бо "слово й влада його були неподільні". Називаючи цей вплив Франка судьбоносною, ідейно-антилітературною настановою, яка "гнобила людей талановитих", в наступному абзаці Костецький заявляє, що "доглибно обдаровані люди перебували не в лавах українського модерну — його бо несли люди, обдаровані лиш поверхово" (т. I, стор. 143). Проте Костецький не пояснює, яких саме талановитих і доглибно обдарованих людей Франко буцім то гнобив? Його відомі виступи проти представників українського модерну, мабуть, виправдані, бо вони, як сам Костецький стверджує, були "обдаровані лиш поверхово". Хоч Франко сам, на думку Ю. Шевельова, "не лишився глухим до модерну і його техніки, але в сенсі загальної оцінки літератури і її відповідальності був традиціоналістом. Він додавав нове до старого, але не рушав цього старого". Франко вірив, що література, це "подвиг, пророцтво, візія і клич".⁵ Так само зрештою почав розуміти завдання літератури Георґе в кінцевому періоді своєї творчості.

Свої вістря скеровує Костецький також проти двох визначних жіночих постатей, Лесі Українки та Ольги Кобилянської, називаючи їх іронічно "дівами". Усе в них йому не подобається: особистість, характер, постава, поведінка; навіть їх фотографії не виконані на смак Костецького. Тут можна переказати думку сина Т. Манна, якому не подобаються претенсійні оформлення книжок Георґе, але він за це не обвинувачує поета, а тільки стиль даної доби: "Коли ми дивимося на *de luxe* видання, в яких були публі-

---

5. Юрій Шевельов, "Поza межі можливого", в І. Франко, *Мойсей* (Нью-Йорк: УВАН, 1968), стор. 128.

ковані поезії Георге... ми зауважимо з усмішкою, що це був смак доби і що ця доба не мала смаку".⁶ Проте Костецький не здобувся ні на одне критичне зауваження, описуючи пишне оформлення тих книжок.

Костецькому навіть не подобається, що Ольга Кобилянська не виклала, як на лопаті, своїх почувань Василеві Стефаникові, пишучи йому листи. Зате в мужчин Костецький зневажає дослівність, бо Франко "на ролю, на 'маску', т. т. на те, що єдине визнається як літературна щирість... не був придатний" (т. I, стор. 140). Навпаки, Лесю Українку засуджує Костецький за те, що "сама вона не бажала так розкриватись у творах, призначених для публіки" (т. I, стор. 148), себто за те, що вона не розкривала в поезіях своїх найінтимніших почувань.

Навряд чи будь-якому французькому критикові впало б на думку кидати подібні обвинувачення Фльоберові за те, що він спалив всі свої листи перед смертю, бо виникла, за словами Костецького "спеціально страхітлива проблема: як виглядати на людях". Ось як цю подію палення листів, в описі Мопасана, переказує Кіра Шахова:

... одної ночі, невдовзі перед смертю, старий письменник у присутності свого учня і друга палив листи й інші реліквії минулих днів. Розповідь була дуже сумна. Мопассанові здається, що ціле довге життя згоріло перед ним у полум'ї каміна. Але він розуміє й позитивно оцінює вчинок метра. Особисте життя з його радощами й турботами, з тонкими нюансами у стосунках і почуваннях, життя, викладене в щоденниках та листах, незрозуміле для чужих, не втаємничених, і не повинно стати предметом їхньої пустої цікавості. Сам Мопассан усіма силами захищав своє життя від набридлої уваги цікавих і нескромних. Одній з своїх кореспонденток він писав: "У мене перебільшена цнотливість щодо моїх почуттів, така цнотливість, що мене хвилює найменша спроба дізнатися про мої інтимні переживання... сама думка про те, що тінь, в якій я ховаю своє серце, буде освітлена друкованими повідомленнями, викриттями, посиленнями, роз'ясненнями, викликає у мене невимовну нудьгу і нездоланий 'гнів'.⁷

Лесья Українка, щоправда, своїх листів не спалила, але, як і Фльобер і Мопасан, вона не любила розкривати душі. Вона казала: "Не знаю, як для кого, а для мене та хвилинка, коли б я побачила свою докладну біографію в друку, була б найприкрішою хвилиною мого життя, дарма що в моїй біографії не

---

6. Golo Mann, *The History of Germany Since 1789* (Penguin Books, 1968), translated from German by Marian Jackson, стор. 465.

7. Гі де Мопассан, *Твори в восьми томах* (Київ: в-во "Дніпро", 1969), т. I, стор. 11.

знайшлось би нічого особливо цікавого для людей, ні надто ганебного для мене самої” (т. I, стор. 150). Тільки сьогодні така мода завелася, що деякі наші письменники навіть самі собі публікують свої біографії та панегірики в своїх власних виданнях.

І читач дивується, чому Костецький так зневажливо потрагував велику життєву трагедію цієї відважної жінки, написавши: “Коли йдеться про ‘дів’, то, samozрозуміло, не могло бути й мови, щоб вони фігурували ‘напівголими’ ” (т. I, стор. 143). Читач ще більше дивується, яке це все має відношення до творчості Георгіє? Кожний з нас знає, що Леся Українка була від дитинства і все своє коротке життя важко та безнадійно хворою. Вона зносила свої терпіння, постійне лікування, часті операції перед лицем постійної смерті з справжнім героїзмом і з гідністю великої людини. І невже вона мала віддати на ласку співчуття та людської злорадності навіть своє приватне життя? Невже не мала вона права нести свій життєвий хрест мовчки? Вона *не* плутала “ці дві речі — особистість для себе і особистість для інших” (т. I, стор. 150). Навпаки, вона свідомо їх розділяла, а все ж її особистість і її творчість були суцільно поєднані. Героїзм її вдачі був з’єднаний з глибоко підкресленим складником героїзму в її творчості. Духова сила цієї хворої та слабої жінки поєднувалася постійно з образами духово сильних героїв у її поемах. І це якраз була її приватна доля, “зведена в міт”, це був стиль, що вона його обрала “для свого літературного побуту” (т. I, стор. 139). Проте цей стиль обрала вона *не* штучно, як “маску” чи щоб грати “ролю”, але він був її життям і її творчістю, себто основним складником її особистості та творчого світогляду. І те підтверджують її слова: “...що може зробити поет, окрім того, що бути щирим” (т. I, стор. 150).

Проголошуючи “маску” і “ролю”, як єдину літературну “щирість”, в якій захований “найголовніший — разом же з тим найпростіший — секрет творчості”, Костецький покликається на авторитет Сковороди: що людина, мовляв, повинна “взяти собі... відповідну ролью на життєвому театрі” (т. I, стор. 140). Так висловлена думка Сковороди викликає враження, немов би дійсно він поділяв таку саму життєву та творчу філософію, яку Костецький приписує Георгіє. А в дійсності Сковорода говорить цілком про щось інше, коли прочитати в цілості його думку. Костецький також цитує її пізніше на 106 сторінці своєї статті. Ми подаємо її в українському перекладі:

Світ є подібний до театру: щоб представити в театрі гру з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібностями. Дієва особа в театрі не за знатність ролі, але за вдалу гру глядачами похваляється. Я довго міркував про це, і після багатьох іспитувань побачив, що не можу вдало представити в театрі світу цього ніякої особи, крім

мало, безпечного, осамітненого; я цю роль обрав, взяв і задоволений.⁸

Отож, найважливіше в цьому реченні є те, що артисти грають ролі за *здібностями*, а не те, що вони *грають ролі*. А саме твердження Сквороди, що "світ є подібний театру" вказує на його погляд про земний світ і земне життя, які є для нього тільки тінню справжнього невидимого світу та духового життя. Він казав: "Життя наше... — це сон мислячої сили нашої. Надійде час, скінчиться сон, постане розумова сила і всі часові радощі, насолоди, сум та жах часовости цієї згинуть. До другого кола буття вийде дух наш, і все часове, зникне".⁹ Отож, земний світ є таким самим ілюзорним світом, як той, що його артисти зображують на сцені в театрі. Зате ролі, що вибрані за *здібностями*, зможуть дані особи зіграти якнайкраще й найлегше в цьому земному театрі. Іншими словами, треба вибирати свої професії за *здібностями*, шукати за своїм покликанням, за вродженим талантом, а не вибирати професій з-за їх матеріяльних користей, почестей чи своїх уявних амбіцій. Тим більше, отже, не учить цей світогляд Сквороди жити і творчо працювати в масці артиста, приймаючи всякі можливі пози і ролі, залежно від кон'юнктури. Ніколи Скворода не укладав свого життя з премедитацією на такий зразок, яким хотів би він надати йому "показового, виставкового, 'рекламного' значення обраної ролі прилюдного самотника" (т. I, стор. 106). Скворода жив згідно з своїм внутрішнім покликанням і згідно з голосом своєї душі. Костецький робить помилку в тому, що твердження Сквороди, висловлене символічно, він розуміє дослівно. І своєю аргументацією намагається за всяку ціну уподібнити Сквороду до Георге. І хоч Георге, пише Костецький, вкрай розгнівався б, якби йому хтось звернув увагу "на позу, на театральне в його поетичній та громадській поведінці" (там само), то, не зважаючи на те, він таки грав не тільки цю одну показову роль "прилюдного самотника", але й ряд інших ролей, до яких скромну особу Сквороди ніяк не можна прирівняти. Проте ані довгий плащ французького крою з мефістофельським ковніром, ані фрак і циліндер на вулицях Парижу, ані врешті переодягання в особу Данте з вінцем на голові чи в особу Цезаря на діонісійських святкуваннях і маскарадах, де "косміки" витворювали штучну атмосферу з сяйва свічок та якоесь несвітське видовище з їх

---

8. М. І. Ковалінський, *Григорій Савич Скворода*, опрацював д-р Юрій Русов (Лондон: накладом Української видавничої спілки, 1956), стор. 22.

9. Д. І. Багалій, *Український мандрований філософ Гр. Сав. Скворода* (Київ: Державне видавництво України, 1926), стор. 149.

"культот фаллюса",¹⁰ не заслужили собі ні на одне іронічне зауваження Костецького, що ними він так щедро обдаровує представників української літератури. Щобільше, Костецькому навіть подобається така поведінка Георгє, бо з подивом описує, як поет дбав "про якнайбільшу популярність поза межами Німеччини, аби у межах Німеччини здобувати право на ролю того, хто зневажає популярність. Праця його для забезпечення тилу, для поширення знань про себе... — просто подивугідна" (т. II, стор. 162). І з великою поблажливостю Костецький намагається виправдати Георгє:

Справді за цим наполегливим бажанням імпонувати езотеричністю, дорівнятись чужим, повелівати своїми, за гранням ролів, переодяганнями, маскуваннями, далі, в наступний суворіший і відповідальніший період, за вистаттю пророка, який звістує втіленого на землі бога, — за тим усім крилося прагнення дуже здорової і вельми суцільної натури, докорінно пов'язаної з рідним краєвидом та його людьми: дати тим людям нову поезію як потрібний для життя естично-етичний харч (т. II, стор. 163).

До цієї дивовижної особистости Костецький хоче уподібнити дійсно суцільну особистість, з благородною душею святця, Григорія Сковороди; до цього *грання різних ролей*, переодягання, маскування і шукання слави, — скромну постать, бідно одягненого мандрівника з палицею; до георгівської нової неопоганської релігії з *втіленим на землі богом*, — глибоко християнську філософію та містичний світогляд Сковороди.

Коли Костецький описує побут Георгє разом з Вацлавом Роліч-Лідером у Парижі, як вони там, елегантно вдягнені, ескортували Верлена, що "шкандибав між ними у славетному своєму вируділому пальті, з сукатою палицею в руках" (т. II, стор. 163), то якраз цей Верлен, цей "принц поетів", краще уподібнювався до особи нашого мандрівного старця. Верлен і Сковорода не потребували присвоювати собі ніякої пози, ані не потребували грати ніякої "ролі", бо байдужі вони були до всякої слави. Вони завжди бажали бути непомітними і тому втікали від усіх могутніх світу цього.

Сковорода відомий був зі своєї погідної вдачі навіть у найтяжчі хвилини життя. І хоч він не зупинявся перед тим, щоб висловити думки, які далеко не відповідали тодішнім поглядам, то скоро мирився зі своїми противниками в розмовах, як про це згадує також Костецький, порівнюючи при цьому неслухно поведінку

---

10. Claude David, *Stefan George. Sein dichterisches Werk*, aus dem Französischen von Alexa Remmen und Karl Thiemer (München: Carl Hanser Verlag, 1967), стор. 264.

Сковороди до поведінки Георге. Цей німецький поет не тільки ніколи не перепрошував, але навіть не міг простити, як хтось не погоджувався з його поглядами. Георге ніколи не забував заподіяних йому образ. Одного разу він зауважив у присутності Макса Коммереля, свого молодшого друга: "Я можу думати над тим через десять років, як маю на комусь відомститися".¹¹

Основна різниця між вдачею та світоглядом Сковороди і Георге була та, що Сковорода визнавав "убожество духом", бо для нього було те сильніше, що найнепоказніше, а Георге проповідував т. зв. "аристократизм духовости", в якому вивищувано вольову силу власного "я" людини. Твори Сковороди появились вперше друком у сторіччя його смерті, коли ж твори Георге друкувалися за його життя. Георге був представником і звістуном своєї трагічної доби, і його популярність вже поволі зникає; Сковорода переріс свою добу, і його наука вже два сторіччя мала повільний, але систематичний вплив на українську духовість, хоч аж тепер вона здобуває правдиве розуміння й широку популярність. Для прикладу, вистачить хоч би згадати між іншими радянськими поетами твори Ігоря Калинця та Григорія Чубая. Ігор Калинець у збірці *Коронування опудала*, зараз у першому, вірші пише: "найкраще замкнутися під короною погортати том Сковороди пережити вічність..." . В іншій поезії він каже, що "став бездомним Сковородою". Його поема "Хроніка осмислень" має мотто з Сковороди: "Існує ця велика машина, машина всесвіту, але вона — сновид і тїнь"; вся ця збірка поезій пронизана філософією Сковороди.¹² А геніяльна поезія Григорія Чубая "Відшукування Причетного", зображуючи психічний процес духового самопізнання та самоздійснення, не тільки реалізує модерною поетичною формою науку Сковороди,¹³ але й, на нашу думку, перевищує своєю глибиною кожну поезію Георге та навіть Т. С. Еліота.

І ось Костецький цю буцім то "вельми суцільну натуру" Георге, що обіймала "неозоре море суперечностей великої душі" та "калькульований плян по-мистецьки зробленого життя, і відбіги від пляну порядком нежданих імпровізацій, і позу, і щирість, і протиріччя, і послідовності..." (т. I, стор. 99), живцем переносить на Сковороду, що визначався "незвичайною суцільністю і послідовністю: Сковорода ніколи не суперечить собі —

---

11. Ulrich K. Goldsmith, *Stefan George: A Study of His Early Work* (Boulder: University of Colorado Press, 1959), стор. 79.

12. Ігор Калинець, *Коронування опудала* (Нью-Йорк: в-во Нью-Йоркської групи, 1972), стор. 1-63.

13. Alexandra Chernenko, "The Birth of a New Spiritual Awareness", *Canadian Slavonic Papers*, т. XVI, ч. 1, 1974.

ознака сильного глибокого розуму — і кожен його твір... має внутрішній логічний зв'язок з попереднім і наступним",¹⁴ а в його особистості "гармонійно сполучилися слово і вчинок, проповідь і життя".¹⁵

Щогірше, Костецький суперечливі прикмети "великої душі" Георге розділяє подарунками поміж українських поетів. Так, від Франка він вимагає "пози", "маски" та грання "ролей" Георге, а від Лесі Українки, навпаки, його "щирости" та "суцільности". Єдиний Стефаник заслужив собі в Костецького на повне визнання, не зважаючи на те, що його експресіоністичні новелі так само далекі від творчости Георге, як і неоромантичні твори Лесі Українки та Ольги Кобилянської.

Стефаник, каже Костецький, приємно тероризував у своїх листах Ольгу Кобилянську, а все ж до неї в гори, де вона на нього чекала, "яструбом" не прилетів. Тому не з причин "заборол приказкової цноти", як Костецький злосливо зауважує, а з нормального почуття жіночої гідности, вона в листуванні з Стефаником вживала недослівної мови. Не будемо тут розглядати цитованих Костецьким листів Стефаника чи Кобилянської, а скажемо тільки, що ясне в них одне: Стефаник думав про Кобилянську "поетично", а вона про нього "дослівно". І не допомогли натяки, що ще хтось інший задивляється на неї, ані фотографія серед квітів у весняній блюзочці. Стефаник любив Ольгу Гаморак. Аж пройшли роки, і коли старість перекреслила всі сподівання, от тоді Ольга Кобилянська написала Стефаникові відверто, що хоч їх дороги на сходилися, вона про нього не забула і "спомин — то як запах цвітів ніби виростає, хоч і по роках, все наново з дна душі" (т. I, стор. 146). Неймовірно дивне, як своєю ворожою настановою Костецький зумів неприхильно навітлити, а то й висміяти скромність і тактовну поведінку Ольги Кобилянської. І читач буде мати рацію, коли знову запитається, яке це все має відношення до творчости Георге.

Зате творчість Стефана Георге поставив Костецький на п'єдесталь найчистішого мистецтва та найкращого зразка до наслідування для українських поетів, не зважаючи на те, що вона стала вкінці наскрізь національною творчістю Німеччини. Це зрештою підтверджує сам Костецький, розповідаючи про причину розриву між Георге та голландським поетом А. Фервеєм:

Перша хмарка почала набігати на взаємини, коли Георге, після свого так званого максимінівського переживання, відчув себе покликаним до духовного вождівства. Своєю поезією він заповався буду-

---

14. Багалій, стор. 269.

15. Там само, стор. 110.

вати невидиму для непосвячених, але ніби дійснішу за дійсну державу, "таємну Німеччину", а, виходивши з такого критерія, удавався до актуальних проблем доби, висловлюючи до них власне ставлення, оцінюючи їх і переоцінюючи, — чого раніше не робив. Якраз у тому Фервей вбачав відхід побратима від чисто поетичних завдань (т. I, стор. 41).

І хоч, пише далі Костецький, Георґе виправдувався перед Фервеєм, що треба течії та дух упорядкувати в Німеччині, "треба вказати шлях, яким вони можуть здійснювати вплив", і що його шлях не теперішньої цивілізації, а іншої, внутрішньої єдності, "Фервея такі запевнення, однак, не переконували. Недовіра його дедалі зростала, щодалі він стежив за еволюцією поета в бік національного" (там само).

Тому недоречно звучить тепер вимога Георґе до справжньої творчості: "У поезії — як і у всякій мистецькій діяльності — кожен, хто ще охоплений манією щось 'сказати', чимсь 'вплинути', не вартий того, щоб його допустити навіть у переддвір'я мистецтва" (т. I, стор. 541). Як бачимо, Георґе вирішив здійснювати *вплив* своєю творчістю і в цей спосіб, парадоксально, сам видав на себе присуд — не допустити себе "навіть у переддвір'я мистецтва".

Пояснюючи поезію Георґе "Заколоти на сході", Костецький пише: "Георґе, поділяючи, з одного боку, традиційний тоді західній погляд на Росію, робить, з другого боку, прогноз згідно з власним уявленням про феномен провідництва і, сам того не знаючи, парадоксальним робом неначе пророкує появу Леніна" (т. II, стор. 268). А ми питаємося: невже це можливе, щоб Георґе пророкував події в Росії, а не передбачав, "сам того не знаючи", появу Гітлера в своїй улюбленій Німеччині, за духовий стан якої він так дуже турбувався? Якщо можна дослівно інтерпретувати поезію Георґе у відношенні до Росії, то чому так само не можна дослівно інтерпретувати його поезій у відношенні до Німеччини? І якраз тому сумнівною виглядає вимога Костецького, щоб "по-інакшому поставитись і до тих атрибутів явища, що їх звикли пов'язувати з певними конкретними умовами, зокрема — до всіх отих відлякувальних слів 'Пан', 'Панування і Служба', 'Прибічництво', 'Круг'. Ідеться бо ні про що інше, як про виховання передових людських гуртків в обраному напрямі..." (т. I, стор. 34). А саме твердження, що "ідеться... про виховання", навіть, як це виховання, за словами Костецького "вимагає посвятити себе одній справі й уміти розвинути в собі одні властивості та відкинути чи подолати інші" (там само), знову суперечить вищезитованим поглядам Георґе про чисту поезію. Бо ось тепер ми довідуємось, що метою творчості Георґе було не тільки "щось сказати", чимось "вплинути", але й "виховувати"; отож, ясно, що його творчість

стала наскрізь тенденційною. Проте Костецький бажання Георге "виховувати" пояснює, як "лише щось чинне й корисне для всіх, то це вже властивості високо бажані, а головне — самозрозумілі в кожній організованій групі, що бореться за якусь загальнолюдську ідею" (там само). Таким чином ми до цього вищеподаного списку завдань "мистецтва для мистецтва" можемо додати ще слово "боротися". Чи ділом чи словом боротися, чи за національну, або за загальнолюдську ідею, *боротися*, — це слово і його зміст — не вміщається в концепцію, що "вартість поезії вирішує не глум (бо воно було б щось наче мудрість, ученість), а форма т. т. аж ніяк не щось зовнішнє, а тільки оте доглибно збудне мірою та звуком, чим за всіх часів Зачинателі Майстрове відрізнялися від переємників від мистців другого порядку" (т. I, стор. 541).

У кожному разі, на думку Костецького, боротися поетичним словом за загальнолюдську ідею — це "вже властивості високо бажані". Як цю боротьбу за вселюдські ідеали розумів Гордій Явір, нехай роз'яснить читачам уривок з його статті, "Стефан Георге", що появилася у *Віснику* 1934 року та пропущений Костецьким, хоч він цитує з тієї самої статті інший уривок:

Справжні пророчі ноти звучать у книзі [Георге] *Stern des Bundes* (1914), де поет дає образ майбутнього вождя та характеризує його: "Один підвівся, що гостро, мов блискавка і криця, розірвав провалля і розділив табори... який так довго вкрикував у вас ваш шал, з такою силою, що горло йому трісло". Не менш цікаві рядки про нову еліту: "Нова аристократія, якої ви шукаєте, не веде роду свого від щита і корони!.. без генеалогічного дерева виростають у натовпі рідкі нащадки власної ранги, і співрожденців ви пізнаєте по справжньому жару очей". Хто чув промови теперішнього провідника Німеччини, враз згадує його слова: "Чи ж не били ми в бубни по всій країні чотирнадцять років, чи ж не кричали до хрипоті, будячи Німеччину від сну", або: "Ми маємо нову аристократію, де кожен сам собі предок і сам здобув собі герба свого". А хто бачив тих юнаків, той справді пізнає їх по "жару очей" їхніх. У книзі *Третьє царство* поет малює нам це нове покоління, що знову "людину і річ міряє справжньою мірою"... "горде перед чужинцями", але не самозакохано зухвале; що не потопає в "болоті брехливого братерства", що відсахнуло від себе все "трухляве, полохливе й тепляче і з освячених снів, чинів і страждання" родить свого героя, який "рве кайдани, вимітає груз руїн, наставляє лад, бичем жене заблуканих додому".¹⁶

В іншому місці цієї статті автор пише:

Але поет вітає загибель, вітає пожар, що знищить гнилизну і непотребу нашого часу, щоб колись "із розколотого муру, з мохом

---

16. Гордій Явір, "Стефан Георге", *Вісник*, кн. 2, 1934, стор. 121-122.

порослого каменю, з іржою роз'їдженого заліза та з зжовклих рукописів спалахнуло нове життя". Та сама ідея в драматичному уривку *Пожар храму*, де Аттіля, виконуючи якусь йому самому невідому місію, каже: "Мене послано, щоб смолоскипом і крицею вас гартував... Ви не знаєте, що вам на користь; я мушу вас грабувати, вироди, коли ви самі не зрікаєтеся того, що виснажує вас". "Ви не можете зціпити від гнилизни країну вашу. Що ваші боги, які вже вам не допомагають? Що книжки, картини, які вже вас не підносять? Дякуйте тому, хто звільняє вас від цього тягару".¹⁷

Невже цей гунський цар, цей вождь чи, як слушно перекладає Орест, — "Йлі", "Бич Божий", також тільки символ духового очищення? Невже дійсно це так, як пише Костецький?

"Десяток тисяч", який підлягає нещадному винищенню, це ані французи, ані росіяни, це взагалі не заклик до вбивства живих людей ані гарматами, ані навіть поетичним мечем. Ідеться про подолання й викорінення десятиох тисяч пороків старого, струхлявілого світу, і то насамперед у собі самих у вузькому крузі, з якого б мало потім розпочатись відновлення й відродження (т. I, стор. 51-2).

Ми повірили б Костецькому, якщо б Георге говорив так, як і Костецький: "подолання й викорінення десятиох тисяч пороків... у собі самих", себто кожна індивідуальна одиниця повинна сама з собою звести боротьбу, щоб очистити, як учив Сковорода, своє серце. Суть речі в тому, що "Йлі" Георге не очищує себе самого. Він є "Бичем Божим"; його "пслано, щоб... вас гартував... коли ви самі не зрікаєтеся того, що виснажує вас".

Інквізиція також, щоб рятувати душі грішників, палила їх на багатті живцем!

Ігор Костецький, цитуючи Е. Саліна, характеризує настрої німецьких поетів покоління Георге так: "турбота за стан німецького духу [тут уже є "турбота" за виключно німецький дух!] визначала Так і Ні з боку поетів також і в політичних питаннях. І вони освітлюють той суттєвий напрям, в якому чинна була ця георгевська вихова перед першою світовою війною". Ці поети мріяли "про знищення ненависної пруської імперії і про новий Райнський союз, на чолі якого мали б стати поети — володарі" (т. I, стор. 48). Дуже неймовірно звучить ця утопічна концепція про політичну владу "поетів — володарів", які досі зрікалися в поезії навіть змісту, запевняючи, що "усякий недоумок усякого мудрагелювання й сперечання з життям засвідчує ще не впорядкований стан мислення і повинен бути відлучений від мистецтва" (т. I, стор. 541).

---

17. Там само, стор. 120-121.

Як бачимо, наступила цілковита трансформація поглядів щодо завдань поетичного ремесла у колишніх прихильників "мистецтва для мистецтва", а найперше це сталося у самого Георге, бо "останній рядок 'Війни', *І ПАН майбутнього — хто відминивсь*, ...підсумовує всю науку передвоєнної книги і дає категоричну вказівку на спосіб думання і діяння під час і після цієї чужої війни" (т. I, стор. 51). Георге чомусь тепер "думає", "підсумовує свою науку" і "дає вказівки" в своїх поезіях. Головний учитель чистого мистецтва, який відмовлявся навіть глуму в поезіях, еволюціонував так далеко, що створив з поезії науку моральну та нову релігію. Щобільше, він зробив з поезії теж політику, а Костецький її називає навіть "політичним памфлетом":

Друзі якось не помітили, не взяли до тями, що вже перший цикл "Сьомого кола" носив демонстративну назву "Поезії доби". І не тільки цілу низку віршів повоєнного "Нового царства" можна без застережень назвати політичною, а й "Звізда союзу", що з'явилась була на самому передодні війни, суттю своєю являє політичний памфлет. Питання лише, якого роду була ця політика.

Роберт Берінґер занотував одного разу такий висказ Георге: *Був би я, двадцятирічний, мав 20 000 солдатів, я розігнав би всіх володарів Європи* (т. I, стор. 43-5).

Отож, Георге "розігнав би всіх володарів Європи" не силою внутрішньо духового порядку, а такою силою армії. Невже слово "солдати" має також символічне значення і вони тільки "духові солдати"? Ні, бо Костецький говорить про число армії та про "політичний інстинкт" Георге, який, мовляв, охоронив його від в'язниці:

Те, про що мовиться у "Звізді союзу", було тільки словесним закріпленням того, що Георге ясно бачив перед тим:... що крізь грядучу бурю можна пройти неушкоджено тільки з істотним маетком голови й серця. Він не був підданий ув'язненню не тому, що тоді було дев'ятнадцяте сторіччя, а тому, що не мав потреби активізуватися з того кінця, на якому ув'язнювали — ще й як! — і в тому сторіччі. Але він не сплямив своє царство і ніяким етаблюванням, а перебіг його на щось достойніше: на випробування в наступному сторіччі, куди, отже, оплачувалось увійти не обтяженим ніякими матеріальними скарбами (т. I, стор. 45-6).

Іншими словами, Георге хотів увійти "неушкоджено" в наступне сторіччя, не з вірою в силу душі, очищеної від "десяти тисяч пороків", а з прагматичних мотивів, бо це *оплачувалось* "увійти не обтяженим ніякими матеріальними скарбами".

Це правда, що Георге не став ідеологом ніякої німецької партії, включно з націонал-соціалізмом. Проте його світогляд промовисто характеризує стаття Юрія Клена, яку він підписав у

Віснику, — "Гордій Явір". Ми з неї цитували вже деякі уривки. Цей, нижчеподаний, уривок Костецький помістив у своєму виданні:

Споріднений поетові є герой; людина думки і людина чину — одної ранги. Завдання їхнє — відмінити світ, дати йому новий магічний зміст. Один у потужному слові дає нове світовідчування, другий — чином формує обличчя землі (т. II, стор. 416).

Ці слова говорять самі за себе. Героїзм, так само, як і нове світовідчування — це поняття, які самі по собі не означають нічого поганого, ані нічого некорисного для людини. Однак таке "нове світовідчування", яке герої мали б здійснювати "чином", формуючи обличчя землі, достеменно відстрашує. Людина має право на нове чи інше світовідчування, але вона при цьому мусить тямити, що вона є помильною істотою і не має права свого світовідчування "чином", себто насильством, нав'язувати іншим. А ще небезпечніше, коли людина зачинає думати, що вона є богом, що є непомильною. Тоді вона стає носієм знищення!

■

Появу Георге витворила певна атмосфера, що вже наростала від довшого часу в Німеччині. Він же не з'явився зі своїми ідеями несподівано. Серед німецьких інтелектуалістів на переломі та на початку 20 сторіччя назрівав своєрідний бунт проти вартостей "буржуазного лібералізму" 19 сторіччя. Поразка Німеччини в першій світовій війні скріпила ці екстремістичні настрої. Декого ця реакція проти т. зв. міщанської ментальності заганяла у крайньолівий, а пізніше комуністичний табір. Однак більше було таких, які атакували лібералізм "з права". Оживали такі вартості, як культ героїзму, проголошування ірраціональної "волі могутності" та зневага до кожної слабости. У цьому відношенні великий вплив мала філософія Ніцше. Поняття надлюдини — *Übermensch*, з її вищою вольовою моральністю і змаганням до зовнішньої та внутрішньої сили і героїзму життя, приводила до переоцінки всіх дотеперішніх вартостей. Ці нові ідеї інтерпретовано в різний спосіб і пристосовувано до найрізномірніших ситуацій та вимог життя.

У той сам час позначувався зворот до античного та старогерманського світу, а разом з тим прославлення краси здорового людського тіла, героїзму, боротьби та могутності і зневага до міщанського комфорту, до наукового пізнання чи навіть інтелекту. Волюнтаризм та ірраціоналізм набирали щораз більшого значення.

Ці інтелектуальні "консервативні революціонери" чи, як їх звали — "неоконсерватисти", у великій мірі спричинилися до

дискредитації Ваймарського республіканського режиму, хоч пізніше їм, тим витонченим естетам і крайнім індивідуалістам, важко було примиритися з дійсністю гітлеризму. Вистачить для прикладу хоча б назвати такі прізвища, як Меллер фан ден Брук з його відомою книжкою *Das dritte Reich* (*Третя імперія*), в якій він проповідує велику майбутність Німеччини по переході від лібералізму до німецького консерватизму та націоналізму, або Освальда Шпенглера *Neubau des deutschen Reiches* (*Відбудова німецької імперії*) та *Jahre der Entscheidung* (*Вирішальні роки*), в яких уже говориться про сильну вибрану расу, могутність і світову революцію. Можна ще додати цікаву постать Ернста Юнгера, з його "героїчним реалізмом" та пошуками "чистої екзистенції" в боротьбі з хворобами цивілізації, що включало пакт з ірраціональними демонічними силами для повноти буття. В його книзі, *Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt* (*Робітник: панування і постать*), роллю "борця" в здійсненні цих ідеалів має перебрати новий, майбутній тип "робітника". Але після виникнення націонал-соціалістичної партії Юнгер ніколи не включився в її ряди, Шпенглер, який обіцявав Німеччині перемогу, заохочуючи до війни, цілком відсунувся від політики, а Артур Меллер фан ден Брук, попавши в душевну депресію, покінчив самогубством.¹⁸ Дійсність показалася тим інтелектуалістам цілком відмінною у практиці, як вона виглядала в теорії. Костецький має рацію, коли пише, що цьому гуртові людей різних напрямків "було спільне одне: ненависть до буржуазного ладу й породженої ним цивілізації" (т. і, стор. 43). А Георге був одним з передових представників тогочасних духових бунтарів. Не треба забувати, що за "панування" Георге в Німеччині появилася книжка у видавництві "Мистецьких листків", видана його прихильниками: *Herrschaft und Dienst* (*Влада і служба*). Сіріл Мейр Скотт пише, що в основному ця книга є виразним прославленням комплексу могутності — *Machtkomplex*, як і пристосуванням доктрини про вищість німецької раси — *Herrenvolk*. На думку Скотта, якщо б прихильники Георге мали більше здорового глузду, вони не погодилися б з її змістом. Він пише, що не має наміру зранити пам'ять про Георге, але є переконаний, що Георге вірив у правду слів Ніцше, який казав: "... в цій країні люди приймають послух без почуття, що послух принижує".¹⁹ Відомо, що найменша критична заувага вистачала, щоб потрапити в неласку Георге та в найгіршому випадку — в цілковите вилучення з групи "вibra-

---

18. Klemens von Klemperer, *Germany's New Conservatism: Its History and Dilemma in the Twentieth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1957), стор. 169.

19. Cyril Scott, *Die Tragödie Stefan Georges* (Elville am Rhein: im Lothar Henpe Verlag, 1952), стор. 25.

них". Всі критики підкреслюють, що Георге, маючи вождівську вдачу, вимагав від своїх поклонників абсолютного послуху. Георге був заповнений комплексом влади та почуттям власної непомилності.

Скотт запевняє, на відміну від Костецького, що Георге захоплювався Ніцше. Не було випадком, що з-поміж усіх німецьких філософів поет чомусь тільки йому присвятив свою поезію. Костецький додає неприхильність Георге до Ніцше на тій підставі, що він, мовляв, заперечив думку філософа про те, що "Бог помер", заявляючи "він таки є", та закликаючи Ніцше повернутися до гуманізму фразою: "В круг зімкнутий любов'ю приречись". Для Георге мучеництво Ніцше "правило... за знак, що якийсь світ ішов до свого кінця..." (т. I, стор. 56-7). Суть у тому, що закликати покійного вже Ніцше до гуманізму було зайвим. Цитована фраза говорить ясно, що Георге закликав не Ніцше, а його ідеологію, щоб вона з любов'ю включилася в круг його власної ідеології. Поняття Бога в Георге було інше від того, яке Ніцше заперечував. Давід пише, що Георге зі своєю мученицькою вірою заперечував Бога на те, щоб можна було його знайти. Георге є атеїст із спокійним серцем до такої міри, що коли хоче змалювати себе самого, то використовує для цього мову релігії. І хоч у кожного з них була інша судьба, вольовий принцип у них спільний, а в увявленнях Георге про себе самого можна бачити тільки його мегаломанію, подібну, як у *Ессе Ното* Ніцше.²⁰ Не треба бути прихильником світогляду Георге, ані навіть фашизму, щоб захоплюватися Ніцше. "Драматичне надхнення Ніцше *Так мовить Заратустра* наповнювало й молодих соціалістів в Англії і молодих сіоністів у Росії почуттям посланництва та значимости життя".²¹

Немає сумніву, що неоромантизм Лесі Українки та Ольги Кобилянської знаходить частинно своє коріння в Ніцше. На доказ цього вистачить зацитувати слова Лесі Українки:

Справдешній новоромантик зневажає не сам натовп, тобто не особи, які складають натовп, а той рабський дух, що примушує людину самохіть залічувати себе до натовпу як чогось стихійного, що поглинає, нівелює, стирає індивідуальності, приносить її в жертву інстинктові, стадності. Новоромантик протиставляє натовпу не героя чи обрану особу, а суспільство свідомих людей, в якому він, — цей натовп, розчинився без *лишку*; суспільство існує покищо

---

20. David, стор. 273.

21. Lewis S. Feuer, *Ideology and the Ideologists* (Oxford: Basil Blackwell, n.d.), стор. 35-6.

тільки в ідеї, є, на думку новоромантика, "надлюдиною", всупереч колишній "людині натовпу"...²²

У німецькій психіці образ "надлюдини" Ніцше, з гаслом "Бог помер" закільчився з надмірною та хворобливою силою. Для Георге суспільний устрій базувався на провіднику з його вибраною елітою "посвячених" і "вибраних" та на абсолютному послухові народних мас цьому проводові. Тому не диво, що така система може знаходити прихильників у комуністичних країнах. Проте Костецький дивно інтерпретує цю прихильність:

Саме цей виснований з чинности Георге ідеал, ідеал аристократа не "роду чи корони", а творчих діл, і життєбудівництво не на ґрунті біржі й ринку, а співдії вільних та гідних людських особистостей, робить зрозумілим той інтерес до Георге, що має місце в ряді соціалістичних країн (т. I, стор. 34).

Ігор Костецький дуже добре знає, так само, як і ми знаємо, що Георге не був здатний ні до якої співдії. Подруге, де Костецький доглянув співдію "вільних і гідних людських особистостей" у т. зв. соціалістичних країнах? Невже він думає, що комуністичні партії складаються з таких особистостей? І врешті можна критично ставитися до капіталізму з його біржею й ринком, — але чи це значить, що в демократичному західньому світі менше можливостей для життєбудівництва та вільної творчої праці, ніж під режимом бюрократичного тоталітаризму?

Ще перед першою світовою війною відомий швайцарський мислитель і психіатр, Карл Густав Юнг, остерігав перед масовими психозами, психічними епідеміями нашого часу, спричиненими опануванням збірної свідомости певних груп передісторичними і приспаними досі, колективними підсвідомими архетипами.

Ще довго до приходу Гітлера до влади, він запримітив дивні забурення колективної підсвідомости в багатьох своїх німецьких пацієнтах. Цей колективний підсвідомий архетип виражав примітивність, насильство та жорстокість. У той час Юнг остерігав уже в своїх писаннях перед небезпекою появи "русявої бестії" — *blonde Bestie*, — яка виринає з глибоких надр збірної німецької підсвідомости та може опанувати свідомість і мораль культурної досі нації. Цей архетип називає Юнг ім'ям старогерманського бога Вотана, що має специфічно німецький характер. Культ цього

---

22. Леся Українка, *Про мистецтво* (Київ: в-во "Мистецтво", 1966), стор. 141.

поганського божества був колись переможений приходом християнства. В обставинах духової кризи та масового збурення він впливає наново на поверхню свідомости і починає знову діяти в загальній німецькій психіці.

Кожний архетип колективної підсвідомости, крім негативних прикмет, має також і позитивні. Тому бог Вотан репрезентує не тільки такі емоційні та інстинктовні аспекти, як гнів, шал, злоба, ненависть, але й проявляється в ньому інтуїтивний і надхненний бік підсвідомого. Тому він може давати надхнення поетам, пророчити, і не чужа йому ніжна любов. Тим то Вотан є також богом поетів. На цій підставі Юнг робить висновок, що націонал-соціалізм не буде останнім словом у Німеччині.

Цікавим явищем є те, що в Німеччині постав рух, який прямував до релігійного відродження нації на успадкованих основах німецької раси. Ця нова релігія змішувала старогерманські, мітологічні вірування в бога Вотана з індійськими *Упанішадами*, з містицизмом Екгарта та "богом" Гете. Юнг пише, що існують люди, які вірять, що богом Німеччини є Вотан, а не християнський Бог.

Вкінці треба ще додати, що цей доісторичний германський бог репрезентує перш усього воїна, що опанований бойовим шалом. Його прославляли також як бога бурі, мандрівника, учителя таємного знання та бога мертвих героїв і їх чину. Разом з ним відроджуються супровідні духи у постатях тварин.²³ Не випадково мітологічний фавн, що спершу безіменний, з'являється пізніше як Друд у творах Георге. Зрештою сам Костецький це підтверджує:

Античним поетам промовляли боги. Германським, німецьким — духи. Отже: насамперед світовий дух, а тоді різні помічні сили, генії гір, лісів, потоків, альби, друди. Також домашнього вогнища, побратимства, війни та миру. В чудесному стопі "таємної Німеччини", "нового царства" їхні голоси повинні були злитися воедино, проречені єдиним медіумом... (т. I, стор. 53).

Ігор Костецький не помиляється. Їхні голоси, зливаючися, були дійсно проречені єдиним медіумом мітологічного бога Вотана. Згідно з Юнгом, коли колективний підсвідомий архетип опанує свідомість людини та спричиняє інфляцію її "ego", але вона сама цього факту не усвідомила, тоді людина проектує його образ на оточення. Не дивно, отже, що Георге, побачивши перший раз Макса Кронбергера, який пізніше відіграв таку важливу роллю в його житті та в його новому світогляді, зобразив його характеристичними рисами бога Вотана:

23. C. G. Jung, "Wotan" стор. 179-193; "The Fight with the Shadow", стор. 218-226; "Epilogue to "Essays on Contemporary Events", стор. 227-243 у *The Collected Works of C. G. Jung*, т. 10, (London: Routledge & Kegan Paul, 1964), translated by R. F. C. Hull.

Він з'явився нам із брами перемоги йшовши несхибно твердим кроком молодого бійця і з виразом обличчя як у полководного зверхника... Ми впізнали в ньому виразника всемогутньої юні як вона з'являлась нам у наших мріях... яка ще й нині зрушує гори і крокує по воді сухою стопою — юні, що була б спроможна прийняти спадщину від нас і йти здобувати нові царства.... доконечним був нам Один кого хвилювали прості події і хто показав нам речі так, як їх бачать очі богів (т. II, стор. 244).

Отож Георґе каже, що, прийнявши "спадщину від нас", ця юнь буде здобувати "нові царства", а не одне царство Духа. Німецький бог плоті, краси та всякої форми став пізніше для Георґе збірною людиною, — німецькою молоддю. Він так само, як пізніша нова неопоганська релігія Георґе, заатакував християнського Бога. І не зважаючи на те, що цю нову релігію зберігав Георґе тільки для своєї вибраної еліти в найбільшій езотеричності, вона поширювалася з блискавичною швидкістю на щонайширші кола громадянства, не кажучи вже про університетську молодь. Доказом цього є книжка *Stefan George* Вернера Пліхта, що не був членом кола поета, яка появилася 1931 року, себто два роки до приходу Гітлера до влади. Автор ніде себе не зраджує прихильником націонал-соціалізму. Навпаки, він видає в 1964 році другу книжку: *Besinnung auf Stefan George*, в якій сильно обороняє поета перед закидами в прихильності до гітлеризму. Його праця про Георґе 1931 року присвячена синові. З глибоким патріотизмом він закликає всю німецьку молодь бути послухною ідеям Георґе, який, мовляв, започатковує для німецького народу нову еру духовости. Кличем "наша доба потребує вождя" автор неодноразово запевняє, що перед такою величчю, як Георґе, який найкраще свідомий потреб німецького народу, що вибраний для того, щоб вказати дорогу німецькому народові, бо він з волею вождя сполучає владу над душами грядучих поколінь, "... зароджується в мужеському серці стихійне бажання зігнути коліна і без вагання з опущеними очима слухати того, хто до влади має покликання..."²⁴ Усі розділи цієї книжки витримані в дусі такого самого патосу. І характеристичне те, що якраз нова релігія Георґе знаходить там цілковите схвалення. Гостро критикується християнство, а виславляються майбутні боги могутньої Німеччини, включно з богом Максиміном. Розділи книги, як ось "Стефан Георґе як суддя нашої доби" або "Нова держава", говорять самі за себе. Суть у тому, що утопійна релігія Георґе не була вже тільки поетичною фантазією, а стала реальністю, — дійсною релігією для маси німецького населення, а головне для німецької молоді. На

---

24. Werner Plicht, *Stefan George* (Heidelberg: Weiss'sche Universitäts-Buchhandlung, 1931), стор. 5-6.

доказ цього нехай послужить читачам нижчеподана таблиця Пліхта, з якої подаємо найважливіші зіставлення:

<i>Предмет:</i>	<i>Георге:</i>	<i>Христос:</i>
Законодавча ділянка:	мистецтво	релігія
Шлях пізнання:	споглядання	віра
Предмет пізнання:	буття в просторі та часі	логос
Становище в часі:	сучасність буття, "тут"	вічність
Мета (Бог):	естетична форма	любов
Носій дії:	вождь	спільнота
Центр тяжіння:	тіло	душа
Мірило вартости:	краса	святість
Рух:	коловорот	підвищення
Втілення абсолюту:	прекрасний юнак	Розп'ятий. ²⁵

Успадковане з давнини вірування було тепер тільки в новій формі свідомим виявом колективної підсвідомости. Скотт пише, що заки Гітлер для "німецької молоді поступово виріс до рівня бога, таким [богом] був перед його приходом до влади [для неї] Стефан Георге..."²⁶ Юнг мав рацію, коли остерігав, що грізний бог Вотан діяв у психіці людини з несамовитою динамікою. Така сама динаміка, якій важко було опертися, променювала від особи Георге на оточення. На думку Скотта, про Георге можна було сказати, що він опанований демоном.²⁷

Інтерпретуючи поезії Георге з останнього періоду його творчости, Г. Р. Урбан виразно підкреслює, що цей німецький поет скинув християнського Бога з його трону. Бог Георге

... з'явився на землі, як перший між рівними. Його дорога до людства не через ісход з неба, але, за грецьким зразком, він піднімається з глибин моря... тільки поет його *бачив*, і єдине свідоцтво його божественної природи — це краса його тіла. Але це 'вузьке святилище' має передати послання: воно проголошує вибранцям, що найвищого треба шукати в межах земного простору і земного часу. Форма тіла є для людини природним взірцем у всіх ділянках творчих зусиль..., а все те, що відвертає від нього, вороже пророчому ідеалові.²⁸

Коли розглядати цей образ бога Георге з психологічного погляду, то нема сумніву, що цей бог, який впливає з глибин моря, є тим, який впливає з глибин підсвідомости на поверхню свідомости. Отож, бог плоті не може бути Богом Духа і вічного

25. *Там само*, стор. 25-6.

26. Scott, стор. 13.

27. *Там само*, стор. 20.

28. G. R. Urban, *Kinesis and Stasis* ('S-Gravenhage: Mouton & Co., 1962), стор. 44.

життя. Бог, проголошений поетом, був архетипічним праобразом колективної підсвідомости німецького народу, мітологічним богом Вотаном.

Юнг дуже цікаво інтерпретує *Фавста* Гете. Мефістофель, на його думку, є особистою "тіню" "єго" Фавста, себто самого Гете, — його несвідомим двійником, що існує в кожній людській психіці. Для Фавста він був виключно символом зміслово-статевого характеру. Трагедія з Маргаритою спонукує Фавста пізнати свою власну "тінь" — Мефістофеля. У цей спосіб Фавст охороняє своє "єго" перед інфляцією. Зрозумівши до чого доводить це "гарне життя" на землі під владою інстинктів, Фавст зрікається його. Його зустріч з Геленою, яка є символом образу його душі, себто його власною "анімою", та гармонійне з нею поєднання, спричиняє глибший вгляд Фавста в духове життя.²⁹

Постать ангела із "Заспіву" у збірці *Кулим життя* є більш небезпечна від постаті Мефістофеля, бо ця особиста "тінь" Георге з'являється в "масці", — вона прибрала вид Божого посланця. Обіцяючи поетові "гарне життя" на землі, цей ангел є, немов би предтечею появи бога плоті, який заволодіє свідомістю поета. Перемога бога Вотана в психіці Георге та "смерть", себто інфляція його "єго", дуже виразно зображена в першій поезії з циклу *Вияви* — "Битва". Передруковуємо повністю в перекладі М. Ореста:

Сонцем і кров'ю п'яний
Я вибігаю із скель
На запахуші луги,
Бог кучерявий ясний
Піснею, кроком легким
В темній печері моїй
Тяжко зневажив мене.

Хай же спізнає він лють
Виплід чорних глибин!
Стиском нещадним душу
Тіло рожеве його.
О як він б'ється, дитя!
Палицю геть — і рука
Згубну мсту довершить.

Горе!.. Разить мене
Сяйво з його очей!
Там де димує вогонь

---

29. Jolande Jacobi, *The Psychology of C. G. Jung* (New Haven: Yale University Press, 1962), стор. 106, 119-120; C. G. Jung, *The Spirit in Man, Art and Literature* (Princeton: Princeton University Press, 1971); C. G. Jung, *Two Essays on Analytical Psychology* (The World Publ. Co., 1965), стор. 44.

Там у печерних боях
Натовп я повергав...
Блиск боягузе вгаси,
Мужність руки появи!

Горе! тим сяйвом тяжким
Борються, гублять вони.
Ногу на груди мої
Ставить звитяжець і спів
Рине з усмішливих уст...
Сонцем і кров'ю п'яний
В смерть я безславу запав

(т. I, стор. 404).

За інтерпретацією Ернста Морвіца, Костецький пише, що ця поезія — це "унаявлення міту про відвічну боротьбу між світлом та темрявою, провідного в усіх релігіях сонця... У вірші Георґе ситуацію відтворено з становища не переможця, а переможеного — ...". Проте твердження, що цей переможений є титаном земних глибин, утілювачем старшої матриархальної доби, "який зазнає 'безславної' смерті від дитинного звитяжця висхідних патріархальних часів", взагалі не обґрунтоване. Зате навіть, якби погодитися, що "Аполлон-Геліос, за твором Плутарха *Про занепад оракулів* усобібноючи сонце, бореться проти хтонічних божеств, а давногерманський еддичний Бальдур — проти Гельдура" (т. II, стор. 234), то цей образ є тільки символічний, за яким у дійсності ховається психічна боротьба і перемога темного принципу над ясным у душі поета. Перемога цього архетипу, що є його народженням у свідомості, себто опануванням "єго", зображена символом "дитини".

Вся наша інтерпретація показує виразно, що Георґе і Скворода говорили різними мовами. Щоправда, за раннього періоду творчости Георґе, коли він ще шукав духового самопізнання, між ним і Сквородою існували певні стичні пункти. Однак пізніше його розвиток пішов зовсім іншими шляхами, які довели його до світоглядних позицій, протилежних до світогляду Сквороди. Бог Сквороди був завжди християнським Богом, у той час як Георґе створив собі іманентного, земного бога.

На закінчення першої частини цієї статті, щоб заперечити намагання Костецького зрівняти автентичний містицизм Сквороди з псевдомістицизмом Георґе, вистачає пригадати тільки одне речення, яке Григорій Скворода заповів виписати на своїй могилі, і яке яскраво суперечить візії Георґе про творення "гарного життя" на землі:

"Світ мене ловив, але не спіймав".

ЩЕ ОДНА ВИСТАВКА

Андрій Сологуб

Ця — маленька, не така, як перша, про яку я писав у попередній статті. Маленька і своїм матеріалом (усього 34 акварелі і гваші), і змістом цього матеріалу, про який скажу трохи далі. А коли взяти до уваги, що вона влаштована у великій інтернаціональній інституції, що зветься ЮНЕСКО, то це таки дійсно зневага до не-давно померлого маляра від київських начальників. Правда, їх також треба розуміти і співчувати їм. Виставка не імперіального характеру і не панівної нації, а колонізованої. Український представник у ЮНЕСКО, як і в Об'єднаних Націях, — це московський сателіт, і його роля обмежується лише одним завданням: дати один голос більше цьому бльокові при різних голосуваннях. Хто може брати серйозно до уваги такого представника, який не має ніякого права на сесіях говорити нічого іншого, як те, що сказав перед ним його московський начальник. Навіть тією самою мовою — російською.

Виставка, влаштована київськими чиновниками в ЮНЕСКО померлому в кінці жовтня 1977 року Миколі Глущенкові, така мінімальна своїм загальним потенціалом і в наслідок така буденна подія, що про неї мало що можна сказати. А тому що головна мета чиновників з імперії прикрилася плащем виставки, то я й поведу тут мову більше про особу маляра, його дві професії, його оточення і головну мету організаторів виставки.

На відкритті виставки, що відбулася з 19 січня до 3 лютого 1978 року, чиновник говорив не про маляра, а про 60-річчя Жовтневої революції. Для цього їм і треба було зібрати трохи публіки. Виставка стала приводом і стимулом.

Може виникнути питання: чому якраз Глущенкові, а не якомусь іншому маляреві організовано виставку? Адже на Україні є кілька десятків "заслужених" і "народних", які соцреалістичною тематикою більше відомі, ніж Глущенко.

Ось тут якраз і заритий собака. Всі критерії ураховані.

Глущенко у великій мірі маляр західноєвропейської формації. Він жив на Заході понад п'ятнадцять років. Цей факт вплинув на його духовне нутро.

Андрій Сологуб — маляр і скульптор, абсолювент École des Beaux-Arts, автор статей і рецензій на мистецькі теми. Живе постійно в Парижі. — Редакція.

Живучи в Києві понад тридцять років, він не позбувся до кінця цього впливу. Навпаки, при кожній нагоді він його посилював. А ці нагоди йому траплялися відносно часто при виїздах до Франції з завданням "органів".

Тому і дива не може бути, що на виставці акварель Глуценка більше Матісса, Боннара або просто рядового французького маляра, ніж Глуценка.

"Органи" в Києві добре розуміли духовну ситуацію Глуценка. Ця продукція приступніша західноєвропейському, зокрема французькому, глядачеві, ніж та, яку можна бачити, наприклад, у Касіяна або Дерегуса. Остання дуже льокальна.

Другий критерій виходить з того, що у Франції живе не мала кількість українців, яким з усіх українських художників прізвище Глуценка найбільше відоме. У даному випадку треба мати на увазі, що "органи" розраховували і на таких. На це склалася важлива причина: Глуценко за своєю природою дуаліст.

Робилося все офіційно під титулом "культурних зв'язків з українцями за кордоном". До Франції "органи" посилали Глуценка мірою потреби. Це було натуральне, бо він ще тямив трохи французьку мову й орієнтувався у французькій психіці. Так він був посланий до Тульози, коли там місцеві українці захотіли спорудити пам'ятник Шевченкові власними зусиллями. "Органи" обов'язково хотіли привезти такий пам'ятник з Києва. Переговори Глуценка з місцевою владою не дали ніякого наслідку, і пам'ятник поставили емігранти.

А от біля Монтаржі (100 км на південний захід від Парижу) їм удалося поставити київського соцреалістичного Шевченка. Там добре організована колонія просоветських українців. Глуценко побував і там. На виставці ЮНЕСКО була одна аквареля з Монтаржі, що він її нашкіцував з нагоди цієї подорожі, як також 5-6 інших з різних міст Франції. Це скоропостижні акварельні шкіци. Видно, що він їх робив прихватком. Але в такій естетиці не виключене, що вони робились і в Києві з поштових карток. Хоч і як би там було, "органи" давали йому вільну руку у Франції.

Виставлені тут акварелі припадають на останні шість років життя Глуценка, особливо на останню подорож до Франції 1976 року.

На виставці (курйоз, таке ніде в нормальному світі не робиться) в залі стоїть стіл, а на ньому, замість публікацій про творчість мистця і монографій (тим більше, що це посмертне вшанування, так повинно б бути), розкладені стоси політичної преси, між якою найбільше, їхнім улюбленим словом кажучи (щоб мені не закинули нельояльності), — рептилька *Вісті з України*. Вона масою лежить на столі. Диво збільшується, коли ця рептилька ви бачите уже не українською, як ще кілька років тому,

а французькою й англійською мовами. Кумедна аранжировка! На французькій залишився лишень титул український, а на англійській і титул по-англійськи. Берете її до рук — і що ж ви бачите: від назви на першій сторінці до останнього слова четвертої — нова конституція з промовами Брежнева і Щербицького. Берете другу — у ній слава 60-річчю великого Жовтня і так далі. І ні одного слова про маляра! Отака мета виставки акварель Глуценка.

Цієї преси ніякий чужинець не читає. Вона до того нудна, що не може викликати ніякого зацікавлення до себе.

Чому ж французькою й англійською мовами? Справа легко зрозуміла. Старших людей, що знають українську мову, все меншає і меншає. Молода генерація українською мовою говорить або дуже погано, або ніяк. *Вісті з України* чужою мовою приходять туди, де говорять цією мовою.

З тих, що поставили накинута пам'ятник київського Шевченка у Везін Шалеті біля Монтаржі, мало хто говорить українською мовою. Чи не курйоз? Єдине наслідство батьків у цієї молододі генерації, що пустило найглибше коріння, це шаравари і гопак, якраз те, чого більшовики найбільше бажають. Як за царя. Було все заборонене включно з мовою. Єдине, чого царат не забороняв, — це фолкльор.

Українська діаспора мало знає Глуценка з радянських офіціозів. Мій обов'язок сказати трохи більше про цього маляра і особливо про те, про що не сказав ні один радянський офіціоз.

Глуценко потрапив за кордон у 1920 році, як і багато інших молодих людей, яких більшовики називали білогвардійцями. Він служив у армії царського генерала Денікіна — найбільше запеклого ворога більшовиків. Після розгрому останнього в 1920 році Глуценко опинився в Берліні. Бувши спритним хлопцем, він відразу вплимав кон'юнктуру. У Берлін на початку 20-их років більшовики кинули різного роду елементи: студентів, кур'єрів, шпигунів, пропагандистів і тому подібну всячину.

Глуценко увійшов у ці кола. Тут він почав студії в академії мистецтв і незабаром познайомився з В. Винниченком. Останній якраз утік з українського уряду через політичні незгоди. Невдовзі Винниченко з дружиною з Берліну переїхав до Франції. Якби не знайомство з Винниченками, можливо, що Глуценко поїхав би до більшовиків дванадцять років раніше. Знайомство з Винниченками йому вийшло на добре. Вони його й заманили до Франції повчитися. З Винниченками він не розлучався аж до виїзду до советчини в 1936 році. Вони жили разом то в Парижі, то на Рів'єрі в Сан-Рафаелі. Тут Винниченко і почав малювати під впливом Глуценка.

У другій половині 20-их років Винниченко одержував від М.

Скрипника з Харкова добрі гонорари, і життя, можна сказати, за цього періоду в нього було "буржуазне". Винниченки Глуценка інакше не називали, як Коля, і мали його неначе за свою дитину. Останній скористався з цієї ситуації і матеріально. Завдяки Винниченкам у великій мірі Коля і став на рейки комунізму. Завдяки Винниченкам, також у великій мірі, Глуценко і повернувся в советчину. Його забрали спочатку в Москву на декілька років, а потім дозволили переїхати до Києва. Довір'я до нього було повне. Він сумлінно виконував свою роллю, живучи у Франції. І тому нема дива, що його до останніх днів життя пускали сюди часто з довір'ям як кур'єра в справах так званого "культурного зв'язку з українцями за кордоном". Він був одним з начальників цього "культурного зв'язку". Така подвійна роля в його житті (маляр й агент "органів") має в собі рідкісний або і унікальний випадок у тій системі: він не був загнуданий у своїй творчості соцреалізмом. Як, наприклад, його колега Касіян, що повернувся десять років раніше в советчину. Як одному, так і другому партія улаштувала розкішне життя (ясно, на той стандарт). Але Глуценко мав більше щастя малювати вільно завдяки якраз своїй другій ролі. Цей психологічний коник був дуже потрібний "органам". Без соцреалістичних Глуценкових картин вони могли легко обходитися там. На це вистачало Касіяна. Але без Глуценкових млинків, ставочків і хаток над ними було б нелегко завоювати канадських "прогресистів" українського походження (таку назву їм дали київські начальники). Психологічно Глуценкові було неможливо увійти в традицію російського малярства. П'ятнадцять років життя за кордоном зробили своє діло. Хоч у його олійних творах перших років повоєнного періоду можна знайти відблиски то Шишкіна то Перова, але соцреалізм його так і не опанував. Алергія до цього феномену в Глуценка якраз і пояснюється західноєвропейською формацією. Система це зрозуміла і залишила його вільним у мистецьких концепціях. Зате вона взяла від нього свою данину: іти пліч-о-пліч з "органами" там, де їм буде потрібне.

Та й з вільними концепціями можна багато зробити. Так було й вирішено. Їм відомо, що в діаспорі живе біля двох мільйонів українців. В самій лише Канаді щонайменше четвертина цього числа.

У Києві створилися різні комітети, до яких увійшли люди з різних ділянок. Найбільше відоме з них уже згадане "Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном". На памфлетній літературі Смолича (колишній голова товариства) далеко не поїдеш. Тим більше, що ці "прогресисти" в більшості не вміють ні читати, ні писати. Тут уже дохідніші Гнатюк і Мирошниченко.

А от млинками, ставками і біленькими хатками

сантиментальних до сліз канадських "прогресистів", що на своїх фермах за 40-50 років склали мільйони доларів, — завоювати можна. Пішли в небі джети і лайнери Вінніпег — Торонто — Київ. Масово повезли "прогресистів" в підкиївські зразкові колгоспи показати, що в них кукурудза, краща ніж у манітобських. Коли ж везли до Львова (найбільше "прогресистів" з Галичини), — на побачення з родичами не пускали, гнали отарою в готель. Важливо побачитися з кукурудзою і колгоспними свиньми, а не з родичами, яких не бачили 40-50 років.

Це той факт, що в ЮНЕСКО, де влаштували виставку Глуценка, в концепції російського гуманізму називається "права человека" ("вільний туризм"). У ділянці образотворчої культури, використаної на цьому терені, Глуценко не був сам, але був найбільш популярний. З Києва до Канади пішли сотнями ставочки і млиночки переважно невеликого формату, що Глуценко і його київські колеги робили десятками за день. Отакий кіч робив титулярний "народний художник". Який споживач, такий і крам. Торонто — Київ — "прогресисти", Київ — Торонто — ставочки, млиночки і вишневі садочки. Прогрес назад, аж до Котляревського. Отакий культурний обмін. Але курйозно таким білатеральним рухом ішли долари тільки в імперію. Ні один *карбованець*, переведений на долари або на золото, не прийшов ні до Торонто, ні до Вінніпегу.

У практичному значенні млиночки нічого не зробили: ні один з "прогресистів" після відвідин зразкового колгоспу ні за що не хоче переселитися з манітобських прерій до "прогресивної" країни-батьківщини. А деякі, повернувшись до Канади, перестали бути "прогресистами".

Завдяки у великій мірі Розі Винниченковій Глуценку влаштовано першу виставку в середині 20-их років у паризькій галерії Зак у доброму кварталі. Ця виставка, як на молоді літа маляра і на початку кар'єри, була дуже пишна. Зак видав Глуценковій гарний каталог і маленьку монографію. Було дещо продане, але тому що це була єдина виставка у Франції, — картини Глуценка тут знайти нелегко. З того періоду вони тут рідкісні. Крім пейзажів, він намалював у Франції кілька портретів відомих на той час комуністичних діячів. Між ними портрет французького письменника сталінської лінії Анрі Барбюса. Останнього більшовики забрали на лікування в Москву, де він і помер у 1935 році. Найбільшу кількість картин я бачив у Розі і Володимира Винниченків. Не знати, куди вони потрапили по смерті останніх. Там було щось 8-10 олійних картин і не менше рисунків, як також документація з першої виставки Глуценка.

У кімнаті-архіві Розі був портрет Володимира Кириловича

роботи Глуценка ще з Берліну. Цей портрет вона не любила через надмірну клясичність, що різко контрастувала з її етнічними сантиментами. Роза мала рацію не тільки з приводу надмірної клясичности. Цей портрет був мальований на першому чи другому році берлінської академії. Нормальна річ: що ж можна вимагати від студента. Фізично Винниченко був масивної структури. Глуценко його намалював дрібненьким хлопчиком, безхарактерним і безсилим, хоч Винниченкові на той час було вже 40 років. Роза називала цей портрет іронічно "мальчик с буржуазними нравами". Така естетика дуже контрастувала з її буйною революційною психікою взагалі й етнічною зокрема. Роза хотіла мати портрет Володимира Кириловича в стилі Сутіна, наприклад.

Нема ніякого права вирвати з душі Розі її естетику, як не існує ніякого права вирвати з душі Петра Андрусіва його псевдо-ідеалізованих козаків й інших фіктивно-анахронічних, театраль-но-парадних сцен, або позбавити душу і ментальність Мазурика від карикатури на християнську ікону.

Одного разу Роза повернулася з голими руками з авкціону в Каннах, який вона досить часто відвідувала. Коли я запитав її, що там сьогодні продавали, вона невдоволено відповіла, що продавали клясичні картини давніх майстрів. Знаючи її алергію до клясики, я сказав їй жартома, щоб вона продала на авкціоні портрет Володимира Кириловича, який їй не подобається. Вона зрозуміла мій жарт і розсміялася, сказавши, що це справи не міняє. Хай портрет залишиться краще в українців, ніж у якогось невідомого купця.

Глуценкові належить велике визнання за те, що навіть на службі советів з ранньої молодости він ніколи не був малоросом на подобу його тодішніх паризьких колеґ Редька й Андрієнка. Останній пішов ще далі. Він просто уважав себе росіянином і водився в російських колах, ніколи не навчившись ні одного слова по-українському. Як Редька, так і Глуценка совети забрали до Москви. Перший там залишився, там працював і там помер. Другий — стихійний українець, — переїхав до Києва.

Попри таку кар'єру, особа Глуценка не так зловредна, як особа Касіяна. Останній був фанатиком ленінсько-сталінської релігії. Глуценко — особа інтелігентна, хитрий маніпулятор між двома полюсами — комунізмом і вільним світом ідей.

У своїй творчості Глуценко дуже нерівний. Нерівність — природна річ у кожного мистця, навіть у Рубенса при його колосальному мистецькому діяпазоні. Коли така нерівність щиро професійна — про неї не говориться так, як говориться про іншу.

А коли ця інша обумовлена — чисто професійний респект до такого маляра стає сумнівний.

Коли зробити підсумок творчості Глуценка, її можна розділити на три категорії. Перша — добрі твори переважно олією. Друга — твори експериментальні, студії, ескізи, принагідні твори різної техніки. Цих творів найбільше, і в них найбільше французького впливу. Такі твори і на виставці в ЮНЕСКО, що звичайний amator називає рутинованим словом "модерні". В уяві останнього такі твори чим більше недороблені, хаотичні і позбавлені композиції, тим більше модерні. Третя категорія — це кіч. Це те, що найбільше пішло до Канади "прогресистам".

У першій категорії творів Глуценка найбільше помітний вплив імпресіонізму. З цього він і почав кар'єру у Франції в 20-их роках, скоро очистившись від берлінського клясицизму. Виходячи з цього, Глуценко ніколи не був несамовитим кольористом. Тому деякі твори на виставці в ЮНЕСКО останніх шістьох років цілком випадають своїм непогамованим кольоритом з усієї решти.

Не можна дати об'єктивну характеристику маляреві на підставі творів останніх шістьох років. Київські чиновники з культури мусили б це мати на увазі і влаштувати меморіальну виставку, де було б щонайменше 200 творів з усіх періодів життя з виданням каталога. Чиновники насміялися з маляра і самі з себе. Не організували, як це гідне чесним й об'єктивним людям, а "состряпали". Тут напрошується питання самого оформлення акварель і гвашів. Рами мають велику вагу особливо в акварельних творах: їх не можна давати в будь-яку раму. А вже ніяк не можна без скла. Організатори виставки неначе зібрали шматки розбитих рам на блошиному ринку, що їх брокантери збирають на смітнику і продають за безцінь. Або такі привезли з Києва. Деякі з рам так розладнані, що в куті між двома шматками малий палець пролізе. Ці рами в більшості помальовані блискучою фарбою — тією, що малюють виходок або кухню. У деякі з них вставлено з тонкого картону отвір — і ні одного скла. Найскромніша паризька галерія посоромилася б виставити акварелі в такому оформленні. А Глуценка виставила імперія, яка на шпигунство, агітацію і пропаганду в Африці і подібні діла викидає мільйони з народних мозолів, а для "народного художника" пошкодувала максимум 3000 франків, щоб замовити чисті естетичні рами в найпростішого паризького рамаря на 34 акварелі і гваші. Отакою естетикою кийвські партійці ушанували пам'ять свого "народного" у великій інтернаціональній інституції.

Тому що в них до всього тупиться політика і ніколи, ніде й ніщо без неї не обходиться, тут місце сказати кілька слів про мовні курйози академіків з Києва.

На столі між політичною пресою, як я сказав вище, лежить бюлетень Комісії Української Радянської Республіки при ЮНЕСКО. У цій брошурі на 32 сторінки надруковані статті політичного, економічного, пропагандивного, науково-технічного характеру. Нас цікавить не зміст статей. Він уже давно відомий з усіх їхніх публікацій. Нас цікавить мова. Бюлетень — французькою мовою, редагований у Києві в 1976 році. Він (зазначено) видається два рази на рік. Тут перший курйоз: чому не з другого семестру 1977 року, а з першого 1976? Вічне запізнення, непошана до того, про що йде мова. Зрозуміло, тексти писані наперед українською або російською мовою, а потім перекладені на французьку.

Нема ніякого права примусити верховного академіка української мови Белодіда бути українцем. Його власне право бути тим, чим він зробився. Та курйози якраз і виникають з тих неприродностей, в які ставить себе людина. Адже в нього був батько — Білобатько, дід — Білодід і прадід — Білопрадід, а не "Белодеды". Справа природної етики.

Курйози множаться, коли ви знаходите в цій брошурі "незалежної" Української комісії при ЮНЕСКО в одному місці — Петро Розенко, а в іншому — Пйотр Козланюк. Белодід напевно не був коректором цієї брошури. А якби й був, нас би ці курйози не здивували. Тут же в рубриці про нову українську радянську енциклопедію за прізвищем Белодіда стоїть "Мікола Бажан". Кожному школяру відома літера *іррек*, що ставиться у даному випадку, щоб вийшов Микола, а не Мікола. Та це вже не абиякий прогрес: міг бути Ніколай. За цим самим принципом у брошурі могло бути написане Скрипник, а не Скріпник, Ситник, а не Ситнік. У брошурі за принципом Белодід можна знайти такі прізвища: Белокур, замість Білокур Катерина, Яблонская, замість Яблонська, Корнейчук, замість Корнійчук, і так далі. А типовий український письменник Головка названий Андрей. Навіть Гоголь, просякнутий російським духом у своїй творчості, сина Тараса Бульби (твір писаний російською мовою) назвав природно Андрієм. А ректор Київського університету в брошурі — Білу, а в рептильці, де він говорить про "вільну між вільними" — Білі (Білий). Маса отаких випадків не можна назвати редакторськими недоглядами. Для чого існують академіки? Чи не сміються вони самі з себе? Це естетика публікацій підрядної нації.

Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення

Володимир Кубійович

У світлі перепису населення 1970 року 5,5 млн українців (або 13,4% всіх українців в СРСР) жило за межами Української РСР (кількість українців в УРСР — 35,3 млн). Ця кількість не покривається з кількістю українців, що живуть за межами української етнічної території, тобто в діаспорі в СРСР, бо кордони УРСР не покриваються з межами українських етнічних земель. Суцільна українська територія охоплює, крім УРСР, переважно українцями заселені сусідні частини Російської РФСР: Слобожанщину (тобто південні частини областей Білгородської, Курської і Воронізької), частину Дону і Передкавказзя (тобто більшість Краснодарського краю і частину Ростовської області); вона охоплює також південну частину Білоруської РСР (південні частини Берестейської й Гомельської областей). Мішана українсько-російська територія (на якій українці становили в 1920-их роках до 40% усього населення) охоплює більшість Центрального і Східнього Передкавказзя (решту Краснодарського і майже весь Ставропольський край) і південну частину Брянської області (українсько-російсько-білоруське пограниччя). Тому що переписи населення 1959 і 1970 років подають національність і мову населення тільки для цілих областей (країв), немає жадних можливостей представити сучасні національні відносини для української етнічної і мішаної території поза межами УРСР; їх можна представити лише для цілих областей (країв), які межують з УРСР й охоплюють як українську, так і суто російську (чи білоруську) етнічну територію.

Українська діаспора в Російській імперії

Початки української діаспори в Російській імперії сягають 17 в.; вона стала сильнішою у другій половині 17 і зокрема у 18 в. у зв'язку з заселенням російським урядом вільних степових просторів. Наслідком спільної українсько-російської колонізації було

Володимир Кубійович — географ і демограф, автор численних наукових праць з цих ділянок, головний редактор *Енциклопедії Українознавства*. Стаття надрукована тут появиться в газеті *ЕУ*, т. 8, який вийде на початку 1979 року. — *Редакція*.

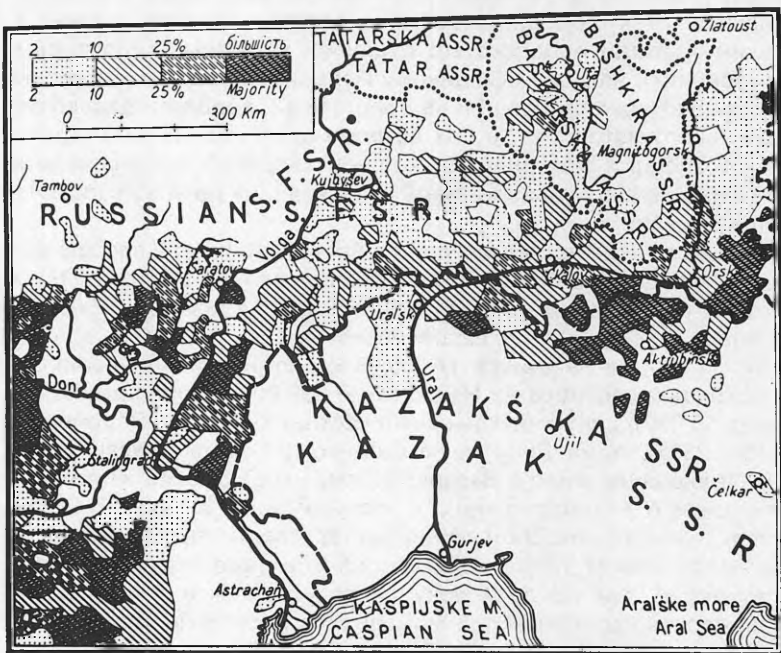
постання деяких мішаних просторів (у 19 в. на східньому Передкавказзі) та низки українських етнічних островів серед російської більшості. Так постали українські острови на Вороніжчині й Курщині (завжди недалеко від суцільної української території в цих губернях), на Дону і Східньому Передкавказзі (19 в.) та великі острови на Надволжанщині й на Уралі (18 в.), положені далеко від українського материка. До цих островів припливали і далі українські поселенці з материка. В останній чверті 19 в. розпочалася нова фаза української колонізації — за Урал, на початку головне в Західній Сибір.

Кількість української діаспори в Російській імперії вперше докладніше подана за даними російського перепису 1897 року. На їх підставі, 1897 року жило в Російській імперії в діаспорі 1 560 000 українців, у тому числі в Європейській частині 1 232 000, в Азійській 311 000, на Закавказзі 17 000. В Європі найчисленнішою була українська діаспора на Надволжі — 392 000 і сусідньому Уралі (понад 50 000), далі в неукраїнській частині Курщини і Вороніжчини (бл. 230 000), на Дону та на Східньому Передкавказзі; понад 150 000 українців жило в Басарабії (поза українськими частинами Хотинщини й Аккерманщини). У наступні роки, аж до 1914, відбулися значні зміни в стані української діаспори, спричинені масовою еміграцією за Урал — близько 1,5 млн (вже беручи до уваги репатріацію), так що до 1914 року число українців в Азії збільшилося, мабуть, до близько 2 млн (у всій Російській імперії — в діаспорі — до 3,4 млн). Тоді ж в Європейській частині Росії почався деякий поступ асиміляції українців з російським оточенням, головне там, де вони не становили більших скупчень. За военні і перші повоенні роки змін у стані української діаспори не було, бо еміграція до Азії була незначна. Таким чином, стан на 1914 рік приблизно зафіксований переписом 1926 року, єдиним докладним і відносно вірним переписом, який дає картину розміщення української діаспори та деяких її демографічних прикмет. Однак і він зменшує справжнє число українців (наприклад, перепис нараховував у Центральному промисловому районі лише 41 300 українців, але аж 121 000 осіб, народжених на Україні).

Українська діаспора в СРСР за переписом 1926

У світлі перепису населення 1926 року в СРСР жило поза межами української етнічної території 3 450 000 українців, у тому числі 1 310 000 в Європі, 2 140 000 в Азії.

Розміщення української діаспори в Європейській частині СРСР було подібне до розміщення в 1897 році. Близько 340 000 українців жило в сусідстві з українською етнічною територією:

Українці на Надволжі і на Уралі (у відсотках до всієї людности; за переписом 1926 року).

170 000 на Курщині, 69 000 на Вороніжчині, 79 000 на Донщині. Далеко більша кількість українців (771 000) жила на Надволжі і на Уралі (1897 їх було 451 000), переважно у великих скупченнях. 440 000 їх жило в Нижньо-Волзькому районі (у Калмицькій Автономній обл. — 15 000, Астраханській області — 14 000, Волгоградській — 141 000, Саратовській — 202 000, в Автономній Республіці Німців Поволжя — 69 000), 206 000 у Середньо-Волзькому районі (у Самарській області — 80 000, Оренбурзькій — 112 000), 72 000 у Башкирській Автономній Республіці, 48 000 в Уральському районі. 92% українців Поволжя, Курщини, Вороніжчини й Дону жило у селах.

Досить багато українців жило в діаспорі на Північному Кавказі — завжди недалеко від української етнографічної території. Найбільшими їх скупченнями були: Ростов на Дону — 59 200 українців (1897 — 5 000), Грозний — 8 800, Новочеркаськ — 7 500 (2 600), Владикавказ — 4 000.

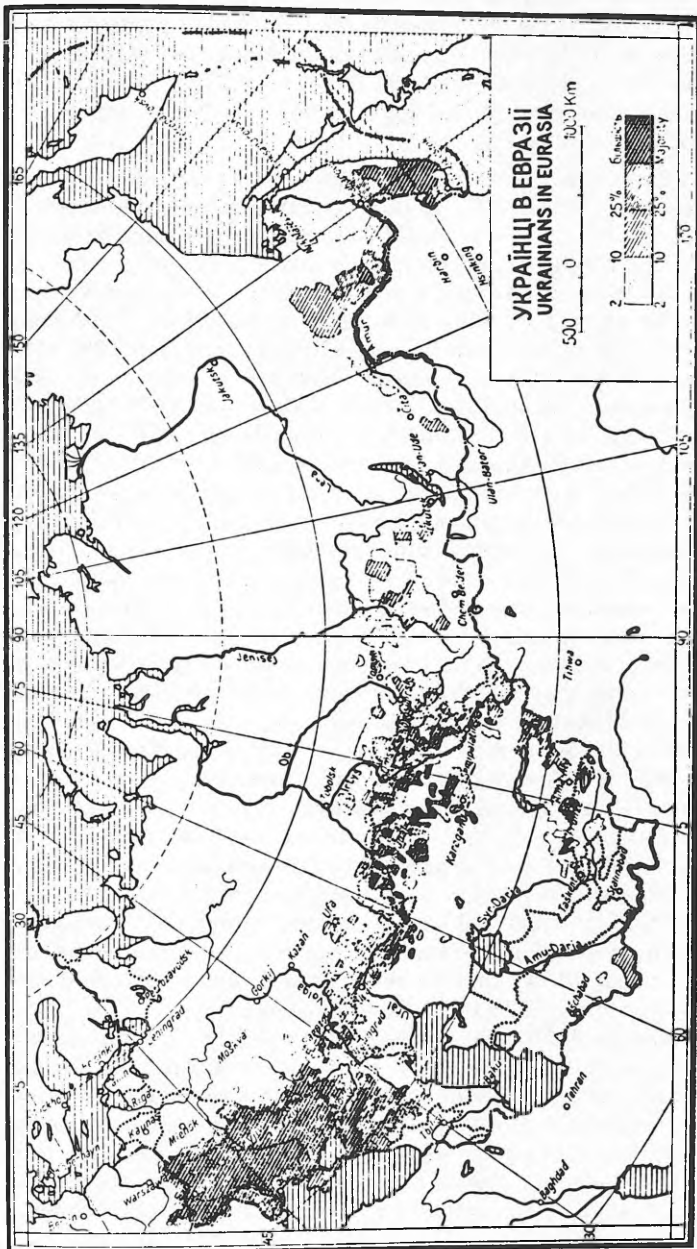

У решті Європейської частини СРСР жило майже 100 000 українців (у тому числі близько 10 000 в Білоруській РСР, решта в Російській (РФСР). Це були переважно мешканці великих міст, зайшли туди як робітники і службовці. Найбільшим українським скупченням була Москва — 16 100 (1897 — 4 500) і Ленінград — 10 800 (5 200); інші: Калуґа — 7 000, Оренбург — 3 500, Вороніж — 3 400, Курськ — 2 400.

1926 українська діаспора в Азії була вже численніша, ніж в Європейській частині СРСР. За переписом 1926 року, вона нараховувала 2 138 000 осіб (1897 — 328 000), тобто становила 62% всієї української діаспори в СРСР (1897 — лише 20%), або відсоток українців, що жили в Азії, збільшився з 1,6% (1897) до 6,8% всіх українців, що жили в Російській імперії чи пак СРСР. 1897 року українці становили в азійській частині Російської імперії 3,2%, 1926 — 6,4% всього населення. У межах Казахстану жило їх 861 000, тобто 13,2% всього населення, у межах Сибіру — 828 000 (9,5%), на Далекому Сході — 315 000 (16,8%), у Киргизькій РСР — 64 000 (6,5%), в інших середньоазійських республіках — 32 000 (0,5%), у Бурятській АРСР — 2 000 (0,4%), у межах Закавказзя — 35 000 (0,6%). У дійсності число українців в Азії було більше, і його можна б збільшити, може, до яких 3 млн (на 1926).

Українське населення в Азії не було рівномірно розміщене. Український селянин, емігруючи за Урал, шукав природних умов, подібних до тих, які мав у своєму краю; тому він уникав пустинних (на півдні) і лісових (на півночі) районів, оселяючись у степовій і лісостеповій смугах. Тому українці не становили поважнішого числа ні в Північному, ні в Східньому Сибіру, ні в Туркестані, проте були скупчені у двох краях — на Далекому Сході (Зеленому Клині) і в Середньо-Азійському Степовому краю (т. зв. Сірому Клині) — в чорноземній смузі степу і лісостепу (в південній частині Західнього Сибіру і сусідній частині Казахстану), що є природним продовженням української чорноземної смуги. В обох цих краях українці становили на деяких просторах більшість: на Зеленому Клині їх жило 303 000, у частині Середньо-Азійського Степового краю — 915 000. Українці в советській Азії жили майже виключно в селах (97% всіх). Точніше розміщення українців в Азії на підставі перепису 1926 року бачимо на карті.

За переписом 1926 року близько 1/4 українців, розпорошених в СРСР, мали б користуватися російською мовою як своєю рідною. До цих даних треба ставитися з застереженням, бо мовній русифікації українців протидівав факт, що 97% українців були селяни і жили назагал у великих суцільних скупченнях або хоч селами та зі своїм традиційним побутом; мішаних подружжів було тоді ще мало; врешті, всі українці в Азії були емігранти з України або їхні діти.

Розміщення українців в Азії (за переписом населення 1926 року).

На 1. 1. 1933 число українців, розпорошених в СРСР (у тодішніх кордонах), можна визначити на 4,5 млн (числа більші, ніж офіційні, тобто 14% всіх українців в СРСР, у тому числі 3 млн в Азії, 1,5 млн в Європі. Для порівняння: на той час в Америці жило бл. 1,2 млн українців, в Європі (за межами СРСР) 0,6 – 0,7 млн (у тому ч. бл. 200 000 в Басарабії (в діяспорі), яка з 1940 року відійшла до СРСР).

Про життя української діяспори є мало відомостей, навіть в обох столицях — Москві й Петербурзі.

Українська діяспора в 1930 – 70-их роках

Про зміни, що їх зазнала українська діяспора у 1930-их і наступних роках, є дуже мало даних, тим більше, що матеріяли переписів 1959 і 1970 років частково невірні. Якщо мова про українську діяспору в Європі, то вона зазнала у 1930-их роках подібних змін, що й на суто українських землях: великих втрат наслідком советських репресій, голоду і заслань, втечі численних українців перед репресіями в інші частини СРСР та втрат під час другої світової війни. Натомість кількість українців в Азії постійно збільшувалася завдяки припливові нових поселенців з України. За доби колективізації це були заслані селяни й інші, які рятувалися перед голодом і репресіями виїздом в індустріяльні райони Азії; переселені під час евакуації України у 1941 (тільки частина їх повернулася назад); заслані й ув'язнені (на території советської Азії існують численні концентраційні табори), які і по звільненні залишилися в Азії; поселені в 1950-их роках на цілинних землях та в промислових районах і на будівельних роботах у процесі організованого набору на працю; врешті ті, що добровільно переселилися до Азії заради кращих умов життя. Подібні міграційні процеси (хоч значно слабші) відбувалися і на території корінної і північної Європейської частини Російської РФСР: примусове чи добровільне переселення українців до промислових районів та на північ — у субполярні райони (мабуть, здебільша колишні засланці), а також підтримуване владою переселення українців до неросійських республік (і одночасно оселення на Україні осіб з цих республік).

На сучасний стан життя українців впливають вищезгадані процеси і постійна, щораз більша русифікація. Українці за межами УРСР не мають жодних національних прав, навіть на території північної Слобожанщини і Кубані, які входять до складу української етнічної території, де українці становлять (чи становили у 1920-30-их роках) більшість. Немає українських шкіл, преси, книжкової продукції, (за межами УРСР не появилася за останні 25 років жодна українська книжка), а приплив друкованого слова з УРСР і

взагалі культурні зв'язки — утруднені, немає також ніяких українських (хоча б "земляцького" типу) товариств й організацій; залишаються лише деякі особисті контакти зі знайомими на Україні. Звичайно, така безоглядна (можна говорити про "геноцид") політика, яка триває безперервно понад 40 років, мусить спричинити національну і мовну русифікацію української діаспори. Вона спричинена також мішаними — головне українсько-російськими — подружжями (зокрема в містах і на півночі, де серед українців мало жіноцтва). Діти з мішаних подружжів вже майже всі зрусифіковані.* Як далеко вона посунулася, ми не знаємо, бо дані радянських переписів публікуються лише за областями (краями), і тому не можемо (у межах цих адміністративно-територіальних одиниць) відокремити українську етнічну (чи мішану) територію від російської, можемо тільки представити кількість українців за межами УРСР за цілими областями. У світлі офіційної статистики, кількість українців в СРСР поза УРСР була, за трьома переписами населення, така (у тис.):

Українці	1926	1959	1970
За національністю	7 976	5 095	5 469
За рідною мовою	5 376	2 663	2 650

Наведені числа вказують на значне зменшення української діаспори між 1926 і 1959 роками (воно ще більше у відсотках до всього населення), зокрема за рідною мовою: 1926 — 67% українців подало українську мову як рідну; 1959 — 52%, 1970 — 48%. За радянською статистикою, найбільших втрат мали б зазнати українці на українсько-російському пограниччі — у тих областях (краях), які входили повністю або частково до складу української етнічної території і в них 1926 року українці становили значний відсоток населення. Це стосується колишньої Курщини і Вороніжчини (нині області: Білгородська, Воронізька, Курська) та більшості Передкавказзя: Кубані, Ставропілщини і частини Терщини (тепер Краснодарський і Ставропілський краї та Ростовська обл.). За трьома радянськими переписами, число українців за на-

---

* Про це див.: Степан Ю. Процюк, "До патології міжетнічної інтеграції", *Сучасність*, січень 1978.

ціональністю (а) і мовою (б) таке (у тисячах й у % до всього населення):

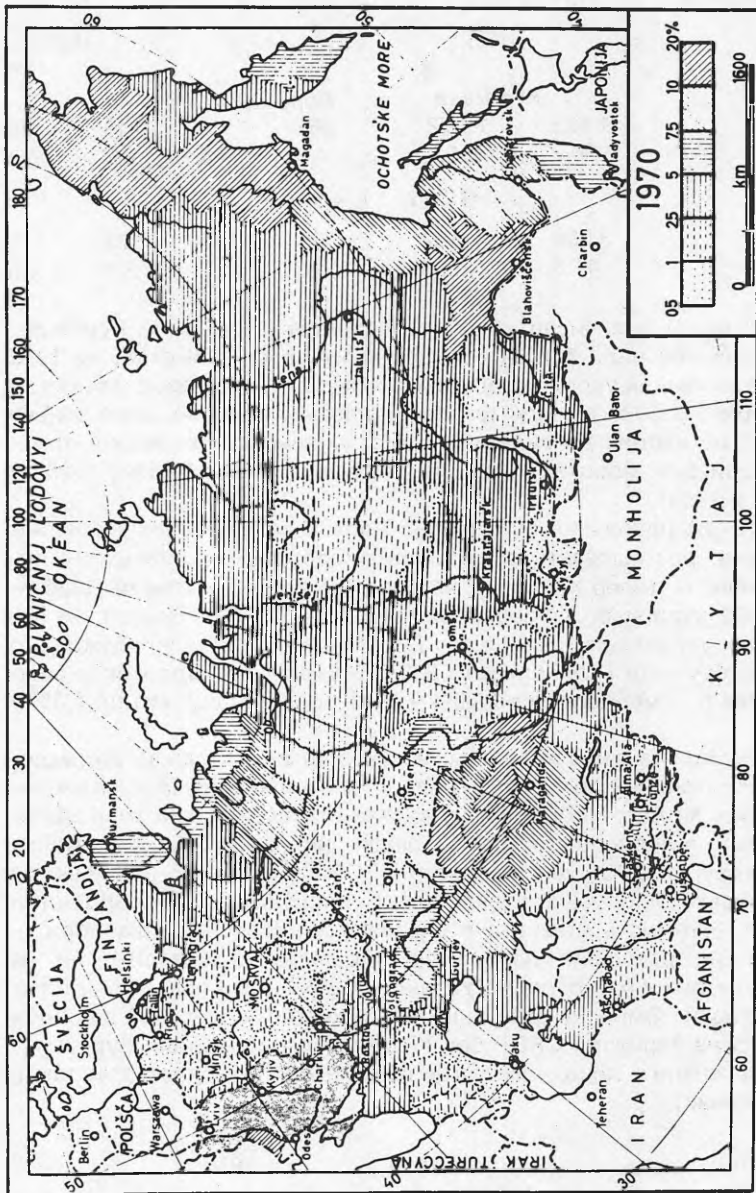
	1926		1959		1970	
	а	б	а	б	а	б
	<i>Курщина</i>		<i>Вороніжчина</i>			
у тис.	1 523	1 272	261	21	215	36
у %	26,9	22,5	4,9	0,4	4,1	0,7
<i>Півн. Кавказ</i>						
у тис.	3 096	1 552	326	137	372	171
у %	41,6	22,9	3,6	1,5	3,5	1,6

У світлі цих чисел кількість українців у колишній Курщині і Вороніжчині мала б 1959 року зменшитися до 17% стану на 1926 рік, а вживання української мови з 84% до 8%; на Передкавказзі — до 10% і з 50% до 42% (у Ставропільському краю, який майже повністю входив до складу мішаної українсько-російської етнічної території, відсоток українців мав зменшитися з 32,8% у 1926 до 2,4% у 1959).

Також цілковитої русифікації мала б зазнати північна Чернігівщина, розташована на українсько-білорусько-російському пограниччі — тепер південна частина Брянської області (1926 — 128 000 українців, за переписом 1970 — 21 000). Врешті, на тій частині українського етнічного Полісся, яке 1939 року приєднано до Білоруської РСР (близько 600 000 українців), відсоток українців мав би зменшитися з 68,8% у 1931 році (мої оцінки) до 2,3% у 1959.

Не можна заперечити, що на українських окраїнах діє масовий і брутальний процес русифікації, але він не посувається аж так швидко, як його зображує радянська статистика, яка хоче відповідними маніпуляціями дати докази, нібито українська етнічна територія в СРСР існує лише в УРСР і українсько-російські та українсько-білоруські етнічні межі покриваються з кордонами УРСР. Натомість статистика справжньої української діаспори — українців, розсіяних далеко від українського материка, — не зазнала таких маніпуляцій (Україна не може мати претенсій до тих просторів). Зміни в стані цієї справжньої української діаспори (тобто на території СРСР без УРСР та без колишньої Курщини і Вороніжчини і західного та центрального Передкавказзя) такий (у тисячах):

Українці	1926	1959	1970
За національністю	3 357	4 508	4 873
За мовою	2 546	2 505	2 443

Уквітання в СРСР поза межами УРСР (у відсотках до всієї людності; за переписом 1970 року).

За цими числами, кількість українців у діяспорі навіть дещо збільшилася за 1926–59 роки (фактично її кількість у 1926 році треба було б збільшити на яких 300 000 українців, які тоді жили в частині Басарабії, що її приєднано до СРСР і з неї створено Молдавську РСР).

Порівняно з 1926 роком зменшився відсоток українців, які вважали українську мову за рідну: з 76% у 1926 (насправді він був більший) до 45% у 1959; 1970 він мав би збільшитися до 50%. За переписом 1970, мовна русифікація української діяспори мала б бути така (у відсотках):

за національністю	100
за мовою	50
тих, що знають українську мову як другу	12
тих, що не знають української мови	38
тих, що подали російську мову за рідну	51
тих, що знають російську мову як другу	39
тих, що не знають російської мови	10
тих, що подали іншу (не російську) мову як рідну або її знають як другу	0,3

Характеристичне є незнання мови свого оточення українцями, що живуть у неросійських республіках: ледве 17% українців, розпорощених у Молдавській РСР, знає молдавську мову (хоч більшість з них живе у селах), у Білоруській РСР — 14,4%, у надбалтицьких республіках ледве 7%, у Середній Азії — 2%. Звичайно, всі ці українці знають російську мову, і навпаки, неросіяни, що їх поселено по другій світовій війні на Україні, не знають української мови. Все це — один з засобів русифікації.

65% українців у розпорощенні жило, за переписом 1970 року, у містах (1926 — ледве 8%); 1926 року українці в діяспорі — це були майже самі селяни, тепер — це головне мешканці міст, зокрема великих. Урбанізація серед української діяспори більша, ніж у всьому СРСР (56%, і значно вища, ніж українців в УРСР (46%). Вона нерівномірна: лише в Молдавській РСР живуть українці здебільша по селах (56%), а у Киргизькій РСР становлять у них 49%; вона найбільша в надбалтицьких і закавказьких республіках та промислових районах корінної Росії. Звичайно, в наслідок такої сильної урбанізації української діяспори змінився її побут, збільшилося число мішаних подружжів (вони тепер, мабуть, переважають) і русифікація. Розміщення і кількість української діяспори по окремих республіках та її більших скупченнях, за трьома радянськими

переписами, такі (у тисячах й у % до всього населення того чи того краю):

	1926		1959		1970	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
I. в Європі	1 197	1,2	2 130	1,5	2 598	1,7
1. Рос. РФСР ¹	1 162	1,2	1 515	1,3	1 793	1,3
у тому числі:						
Надволжя й						
Урал	754	9,2	893	3,1	750	2,3
Центр. район	43	0,2	360	0,5	476	1,8
у тому числі:						
Москва	16	0,8	115	1,9	185	2,6
Півн. район ²	1	0,3	194	4,2	232	4,5
Зах. район ³	16	0,2	141	2,1	195	2,3
у тому числі:						
Ленінград	11	0,7	68	2,1	97	2,5
2. Молдавська РСР	?	?	421	14,6	507	14,2
3. Білоруська РСР	35	0,7	133	1,7	191	2,1
4. Надбалтицькі ⁴ республіки	—	—	63	1,0	107	1,6
II. в Азії	2 160	6,7	2 378	4,2	2 275	3,2
1. РРФСР	1 168	9,1	1 252	5,3	956	3,6
у тому числі:						
Зах. Сибір	738	9,8	463	3,8	359	2,7
Сх. Сибір	115	3,4	359	2,7	219	2,7
Далекий Схід	315	16,7	430	9,9	378	7,4
2. Казахська РСР	861	13,2	761	8,2	934	7,2
3. Киргизька РСР	64	6,5	137	6,6	120	4,1
4. Середньо-Азійські респ. ⁵	33	0,5	136	1,2	179	1,1
5. Закавказькі респ. ⁶	35	0,6	84	0,9	87	0,7

1) Без мішаних українсько-російських областей: Воронізької, Курської, Білгородської, Ростовської та Краснодарського і Ставропольського країв.

2) Архангельська і Вологодська області, Карельська АРСР, Комі АРСР.

3) Области: Ленінградська, Калінінградська, Новгородська, Псковська.

4) Литовська РСР: (1970 — 25 100 українців або 0,8%), Латвійська (53 500 — 2,3%), Естонська (28 100 — 2,1%).

5) Узбекицька РСР: (1970 — 111 600 українців або 0,9%), Туркменська (35 400 — 1,6%), Таджикицька (31 700 — 1,1%).

6) Грузинська РСР: (1970 — 49 600 українців або 1,1%), Азербайджанська (29 200 — 0,6%), Вірменська (8 400 — 0,3%).

У світлі наведених даних мали б порівняно з 1926 роком відбулися такі зміни в розміщенні і кількості української діаспори: зменшення частини українців в Азії (мабуть, так не є), постання нових українських скупчень у промислових центрах Європейської Росії (зокрема в Москві і Ленінграді) та в субполярних районах, поширення українців (хоч у незначній кількості) по майже всьому СРСР. Див. також карти, які представляють розміщення українців у 1926 і 1970 роках.

Українська діаспора в поодиноких районах

Як раніше, так і тепер, найбільше українців живе в Надволжі і на Уралі (у тис.: 1926 — 754, 1970 — 735); 44% подало українську мову за рідну, крім того, 15% вільно нею володіло; 65% жило у містах (1926 — тільки 8%). Розміщення українців у 1970 році таке, як у 1926; найбільше їх живе в областях (у тис.): Челябінській — 115, (або 3,5% усього населення), Оренбурзькій — 113 (5,5%), Саратовській — 107 (4,3%), Свердловській — 81 (1,9%), Волгоградській — 76 (3,0%), Куйбишевській — 67 (2,4%) та в Башкирській Автономній РСР — 76 (2,0%).

Нове скупчення української діаспори постало в Центральному (промисловому) районі, який є тепер найважливішим районом української іміграції (у 1968-69 роках виїхало до нього з УРСР 96 500 осіб, при одночасній еміграції з СРСР до УРСР 59 400 осіб). Кількість українців у Центральному промисловому районі постійно зростає (1897 їх було лише 13 000). Найбільшим українським скупченням завжди була Москва, яка притягає українців, зокрема за останні десятиліття; 1897 року в ній жило 4 500 українців, 1926 — 16 100, 1970 — 184 900 (2,6% всього населення); українці в Москві після євреїв є другою за кількістю національною меншиною. Москва є найбільшим українським міським скупченням у діаспорі, в якому, крім робітників і прислуги, живе, мабуть, чимало українських учених і фахівців високих кваліфікацій, державних службовців тощо. Попри це, у Москві не існує жодного організованого чи культурного життя (цікаве порівняння Москви з другим за величиною українським скупченням у діаспорі — Нью-Йорком). За переписом 1970 року 37% українців у Москві подало українську мову як рідну, а дальших 30% нею вільно володіло.

Поза Москвою жило 138 300 українців у Московській області; менші скупчення в областях: Тульській — 36 900 (1,9%), Калузькій — 21 900 (2,2%) та ін. 86% українців у Центральному районі жило в містах; 43% з них подали українську мову як рідну, крім цього 13% нею вільно володіло.

Подібні, як у Центральному районі, відносини в Західньому районі. І тут українська діаспора виникла за новіших часів (1897 нараховували ледве 6 000; 1970 — 195 300), живуть українці майже виключно в містах (88%). Головним українським скупченням є Ленінград (1897 — 5 200, 1926 — 10 800, 1970 — 97 000), друге по Москві міське скупчення української діаспори в СРСР (і на світі), який до 1917 року відіграв велике значення в українському культурному, частинно і політичному житті. У Ленінградській області жило 33 900 українців (2,3% всього населення); у Калінінградській (кол. Східній Пруссії) 48 000 (6,5%, звичайно, повоєнні переселенці на колишні німецькі землі). 38% українців у Західньому районі подало українську мову як рідну, крім них ще 28% нею вільно володіє.

Нові поселення українців є на півночі Європейської частини СРСР. 1926 року їх жило тут ледве 1 100, 1959 — вже 194 000, 1970 — 230 000 (у тому числі 78% у містах). Відносно мало українців живе у давно заселеній Вологодській області — 13 000 (1,4% усього населення), більше в Карельській АРСР — 27 400 (3,8%) і Мурманській області — 56 300 (7%), найбільше в Комі АРСР (83 000), у якій вони становлять найвищий з усіх адміністративно-територіальних одиниць Європейської частини РРФСР відсоток — 8,6. Характеристичне, що серед українців майже вдвічі більше чоловіків, ніж жінок; великий відсоток серед чоловіків становлять заслани (тому й перевага чоловіків): на території Комі розташовано чимало концентраційних таборів, з яких найвідоміші у Воркуті. Кількість українців збільшується припливом з УРСР нових: у 1968-69 (разом з західнім районом) 69 000. Серед українців 59% подало українську мову за рідну, 15% інших нею вільно володіло.

Як знаємо, немає ніяких даних про кількість українців, які живуть у розпорошенні в сусідстві української етнічної території; 1926 року було їх близько 340 000.

У сусідніх з УРСР республіках велике скупчення українців (507 000) є в Молдавській РСР, як наслідок спільної з румунами (молдаванами) колонізації. Українці живуть островами, зокрема обабіч Дністра, але щораз більше і в містах: 1959 — 126 000 (30%), 1970 — 221 700 (44%), у тому числі 25 900 у Кишиневі (9,9% всього населення). 79% українців подало українську мову як рідну, а дальших 16% нею вільно володіло. Про життя цієї понад півмільйонної маси ми не маємо майже ніяких відомостей.

В Білоруській РСР мало б жити 1970 року 190 800 українців (за рідною мовою 90 200), які становили 2,1% всього населення і жили переважно у містах (76%). Вони розкинені по всіх областях. Навіть у тих, які частково входять до складу української етнічної території, українці мали б становити незначну меншість: у Берестейській 31 600 (2,4%), Гомельській 46 500 (3,0%). Фактично число українців у Білоруській РСР можна визначити на 700–800 000.

Щойно по другій світовій війні українці наплинули до надбалтицьких країн, мабуть, здебільшого як службовці, завжди поселені там з метою русифікації цих країн. Кількість українців збільшилася за 1959–70 роки з 63 000 до 107 000 (у тому числі в Литві з 17 700 до 25 100, у Латвії з 29 400 до 53 500, в Естонії з 15 800 до 28 100). 88% українців живе у містах; значні українські скупчення: Рига (25 300), Таллін (13 300), Вільна (9 300). 53% українців надбалтицьких країн вважають українську мову за рідну, дальших 15% — нею вільно володіють.

Не зважаючи на кількісний приплив української людности до Азії (він припинився щойно у 1960-их роках), число українців в Азії мало б за 1926–59 роки справді збільшитися з 2 160 000 до 2 378 000, але відсоток їх, порівняно з усім населенням, зменшитися з 6,7 до 4,2; натомість у 1960–70 роках кількість українців мала зменшитися до 2 275 000. Катастрофічно мав би зменшитися український стан посідання в Західньому Сибіру; натомість він збільшився в Східньому Сибіру і на Далекому Сході, але лише в 1926–59 (за 1959–70 число українців знову зменшилося). Зокрема раптово мав би зменшитися український стан посідання в районах давнішого українського поселення у Середньо-Азійському Степовому краю і на Зеленому Клині. Натомість, за радянською статистикою, збільшилося число українців у субполярній Південно-Східній Азії — з 4 000 у 1926 році до 116 300 у 1970. Вони живуть в Якутській АРСР — 20 300 (або 3,0%), Камчатській — 19 400 (6,8%), Сахалінській — 38 600 (6,3%) і особливо в Магаданській — (славнозвісна Колима) — 38 000 (або 11%) — найвищий відсоток українського населення в будь-якій області РРФСР. Звичайно, це зростання українського елементу спричинили українські засланиці. Процес урбанізації українців у Сибіру і на Далекому Сході дуже інтенсивний: 66% їх живе у містах. У Сибіру мали б користуватися українською мовою як рідною лише 44% українців, а ще 14% нею володіти; числа для Далекого Сходу: 36 і 16.

У Казахській і Киргизькій республіках, за офіційною статистикою, зміна кількості українців була дещо корисніша, ніж у Сибіру: невелике зростання з 825 000 у 1926 році до 898 000 у 1959 і 1 054 000 у 1970, але одночасно значне зменшення відсотка щодо всього населення: у Казахстані з 13,2 до 8,2 і 7,2%, у Киргизстані з 6,5 до 6,6 і 4,1%. Процес урбанізації українців далеко не посунувся

(у Казахстані 54%, у Киргизстані 51%), бо частина їх поселена на цілинних землях. У Казахстані мали б користуватися рідною мовою 51% українців, а володіти нею ще 6%; числа для Киргизстану — 43 і 6%. Русифікація українців й інших поселенців з Європи полегшує змішування різних національностей не тільки в містах, але й у радгоспах.

У кол. Туркестані українці оселилися за останні десятиріччя; 1926 року їх було 33 000, 1959 — 136 000, 1970 — 179 000. Найбільше українців живе в Узбецькій РСР: 1970 — 111 600 (0,9% усього населення), головне в містах — 96 700 (87%), у тому числі 40 700 (2,9% всього населення) у столиці Ташкенті, який є найбільшим скупченням українців в Азії. У Туркменській РСР живе 35 400 українців (1,6% всього населення), гол. у містах 29 500 (83%), у тому числі 11 000 (4,3% всього населення) у столиці Ашхабаді. У Таджикиській РСР живе 31 700 (1,1% усього населення) українців, у тому числі в містах 29 400 (92% всіх), у столиці Душанбе 13 300 (3,6% всього населення). За переписом 1970 року, 53% українців вважали українську мову за рідну, а ще 11% вільно нею володіли.

Вищенаведені дані про стан української діаспори в Азії мають лише приблизне значення. Беручи до уваги приплив (до початку 1960-их років) української людности з України та її високий природний приріст, можна б визначити кількість українців й осіб українського походження в Азії на 7 - 8 млн; звичайно, більшість їх зазнала русифікації.

Література: *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Отдел Народность, Родной язык, Возраст, Грамотность, тт. I-XVII. Москва 1928-30; Ш и б а е в В. *Этнический состав населения Европейской части Союза ССР.* Ленинград 1930; *Українська людність в ССРСР.* Праці Українського Наукового Інституту, т. I, Варшава 1931; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.* Москва 1962-63; Ка б у з а н В., Ма х н о в и ч Г. "Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг.". *История СССР*, ч. 1, Москва 1965; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.* IV; Национальный склад населения СССР. Москва 1973; Ма р у н ч а к М. *Українці в ССРСР поза межами УРСР.* Вінніпег 1974; Ку б і й о в и ч В. "Міграційні процеси в Українській ССР за переписом 1970 р.". *Збірник у 70-ліття проф. О. Оглоблина.* Нью-Йорк 1978.

ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ

Сьогодні, з відстані порівняно невеликого проміжку прожитого часу, видно, що національне відродження 60-70 років залишить значний слід в історії нашого народу.

Початок 60-их років — це період перших паростків національного пробудження після важкого морального й фізичного лихоліття, що його пережила Україна в 30-40 роках, коли з нечуваною дикою жорстокістю були придушені будь-які прояви національного духу.

Декілька десятків дисидентів 60-их років були тими ясними променями серед безпросвітньої темряви, які виявили, що ідеї і почування нації не знищені, що Україна живе.

У 70-их роках уже сотки, а може й тисячі, інакодумаючих підхопили, як прапор, їхні зусилля до духового й культурного піднесення всього народу. Під словом "дисидент" розуміється людину, яка прагне поліпшити стан у будь-якій ділянці життя й відкрито висловлює свої думки та переконання. Це не тільки політичні в'язні.

Ми не вважаємо дисидентами всіх незадоволених існуючим станом (таких багато мільйонів), а тільки тих, які відверто про це говорять. Зрештою, ця багатолика маса була ідейно аморфна, політично невизначена і мала спонтанний характер.

Дотепер не створено ні одного документу, який принаймні в загальній формі з'ясував би більш-менш спільні ідеї хоч би маленької групи українських патріотів. Прийшов час голосно сказати про те, що нас переслідують і жорстоко карають за переконання, а також конкретно заявити про наші прагнення та ідеї, пориви і мету.

Інтенсивність дисидентського руху в 70-их роках — це наслідок посиленого тиску на національну культуру неросійських народів і повороту до сталінських методів боротьби з інакодумаючими: беззаконня, репресії, безглузда жорстокість, цілковите нехтування громадською думкою як у країні, так і в

Надрукований тут самвидавний документ, підписаний Олексою Тихим і о. Василем Романюком, передруковуємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 29 березня 1978 року. — *Редакція.*

усьому світі. На цій підставі не важко передбачити дальші виступи на оборону національних прав і свобод. Услід за цим — нові репресії, нова хвиля арештів.

Проте зупинити рух репресіями неможливо. Жертви запалюють, а не спалюють серця. Українці нарешті повинні мати право вільно жити на своїй землі, говорити рідною мовою, обстоювати свої національні традиції, збільшувати свою духову спадщину, яку їм залишили прадіди, обороняти від паплюження свої національні святощі.

Московський шовінізм виправдує проведення духового геноциду проти нашої нації марксизмом-ленінізмом у вигляді сталінського більшовізму — найжахливішою і найреакційнішою ідеєю сучасности.

Ситуація, яка склалася на Україні, зобов'язує всіх українських патріотів як на батьківщині, так і поза її межами, взяти на себе відповідальність за долю нації. А тому що репресії і кривавий терор можуть перекинутися на інші народи, ми несемо відповідальність і перед усім людством.

Прийшов час заявити про наші прагнення і зобов'язання, які дають нам звання борців за громадські права. Ми — демократи. Найвищими принципами суспільного і національного співжиття для нас є Загальна декларація прав людини ООН, пакти і документи ООН про суверенність і незалежність націй та народів.

Ми відмежовуємося від політики і практики КПРС у національному питанні, від трактування поняття демократії, від т. зв. теорій розвитку національних літератур, мистецтва, науки, освіти.

Нам осоружні і неприйнятні всі форми тиранії, диктатур, зневажання прав будь-яких націй і народів та нехтування прав людини. Нам близькі і зрозумілі прагнення всіх народів до незалежности та сприяння демократичних країн і ООН таким прагненням.

Ми проти: підтримки боротьби за незалежність танками і ракетами; накидання колишнім поневоленим народам визначених ідеологій, диктатур, способу життя; незалежности, яку здобувається коштом мільйонів жертв, братовбивчих війн, мільйонів емігрантів, мільйонів політичних в'язнів.

Ми вдячні всім народам, урядам, партіям і поодиноким суспільним діячам у всьому світі за підтримку боротьби за незалежність народів, зокрема українського. Насамперед ми вдячні народам, суспільствам і урядам США і Канади.

Ми віримо, що зусиллями українського народу, при моральній підтримці інших народів СРСР, у тому числі й російського, народів демократичних країн і ООН, Україна незабаром здобуде незалежність і займе належне їй місце в колі великих демократичних країн світу.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ УКРАЇНИ

На протязі сторіч царська бюрократія вважала Україну невіддільною складовою частиною Росії. Її самобутність, державність, культура, традиції, мова — офіційно були не визнані, будь-які прояви національного життя заборонені.

Тепер Україну гучно називають суверенною державою; багато говорять про розквіт, але паралельно із злиттям, постійно накидаючи думку, що Україна весь час живе тільки завдяки Росії, під гаслом "Навіки разом" з Росією.

Україна — країна з понад тисячолітньою історією. Українські племена, народ, нація, від непам'ятних часів мали свою землю (територію), віру, мову, традиції, окремий психологічний склад, антропологічні ознаки, які відрізняють їх від інших народів, у тому числі й слов'янських.

Усякі назви й самоназви: русичі, черкаси, козаки, русини, рутенці, малороси (і навіть образливе прізвисько: хахли) ні в якому разі не заперечують нашої самобутности, не зменшують нашого права на існування, як окремої нації, нашого обов'язку розвиватися і давати свій вклад у загальнолюдську скарбницю духового й культурного життя світу.

Україна була могутньою державою з назвою "Русь", або "Київська Русь". На відміну від інших держав того часу, вона не мала агресивних прагнень, ані плянів володіти світом і розширити свою територію коштом земель інших народів.

У складі литовської держави українці не були поневоленим народом, вони вільно господарювали на своїй землі, зростали і вільно плекали свою духову культуру. В той час українська літературна мова була урядовою державною мовою.

Після об'єднання Литви з Польщею, за спиною українського народу почався економічний утиск, намагання замінити православному віру католицькою, накинути польську мову. Це призвело до загальнонаціональної боротьби на чолі з Б. Хмельницьким.

Український народ здобув повну перемогу, і в 1654 році Б. Хмельницький склав союз з московським царем на основі беззневих погоджень. Московський уряд постійно порушував постанови угоди, а цар Петро I знехтував їх цілком. Таким чином Україну перетворено в одну з провінцій російської імперії. Україна втратила військову автономію, адміністраційну самоуправу (міста — маґдебурзьке право), економічну незалежність.

Українська церква стала залежна від московського патріярха. Указом Петра I українську мову заборонено в церкві й науці.

У наслідок лютневої буржуазно-демократичної революції 1917

року, в якій не останню роль зіграли українські політичні партії й окремі революціонери-українці, утворилася Українська Народня Республіка, на чолі з Центральною Радою, як автономна держава демократичної Росії.

22 січня 1918 року УНР проголосила себе незалежною українською державою. В наслідок громадянської війни і воєнної поразки, Україну проголошено соціалістичною республікою на чолі з більшовиками — складовою частиною РКП(б). 30 грудня 1922 року, згідно з договором про створення СРСР, Україна ввійшла до нього, як суверенна національна держава.

Кожна з соціалістичних республік залишалася суверенною в галузі економіки, культури, науки, освіти. Для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів об'єднано військові сили (національні військові формації під союзним командуванням) та дипломатію.

Шляхом знищення української національної інтелігенції, партійних і господарських кадрів, ВКП(б), на чолі зі Сталіном, зліквідувала до 1937 року всі суверенні й автономні права України, між ними і національну армію.

Розкуркулення, штучний голод 1933 року, війна з фашистською Німеччиною і повоєнні репресії, зокрема в західних областях, коштували українському народові близько 17 мільйонів жертв.

Українці — один з найбільш волелюбних, демократичних за своїм способом життя, працелюбних і миролюбних народів світу. Понад 300 років трагічної долі в умовах поділу між могутніми сусідами (Росія, Польща, Австро-Угорщина, Румунія, Чехо-Словаччина), при інтенсивних намаганнях асимілювати його, не знищили мови, віри, традицій, прагнення до незалежності і демократії, що їх зберегли українці.

Україна повинна стати незалежною, демократичною, духово багатою, матеріально забезпеченою, з високим рівнем освіти, науки і культури, національної за суттю, змістом і формою.

Кожна людина, група людей, підприємство, село, кожна територіальна одиниця, повинні мати можливість вільно й необмежено користуватися громадськими, соціальними й політичними правами — собі на користь і без шкоди для інших. Щоб Україна жила в згоді і дружбі з усіма державами світу, обмінювалася з усіма народами матеріальними, науковими й культурними надбаннями. Щоб Україна щедро й гостинно могла приймати в себе громадян усіх країн світу, а її громадяни могли відвідувати країни всіх континентів. Щоб громадян виховувала родина, школа, церква, суспільство, а не вулиця, концтабір, тюрма.

МОЖЛИВІ ФОРМИ ОПОРУ

Кожна людина, група людей, кожний окремий народ керуються певними нормами моралі. Ми, українські політв'язні, вся провина яких полягає в обороні рідного слова, літературної творчості, в обстоюванні прав людини і свого народу, вважаємо доцільними й конче потрібними для рятування від духового й культурного знищення такі норми поведінки для українця (українки):

— Уживати тільки рідної мови на рідній землі і цим скріпити себе та свій народ.

— Не посилати дітей до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, домагатися шкіл і дошкільних закладів з рідною мовою навчання, або вчити дітей самим.

— Відмовлятися від навчання в школах та інших навчальних закладах з російською викладовою мовою, вимагати шкіл, технікумів, вузів з рідною мовою і вчитися самостійно, складаючи іспити екстерно.

— Розмовляти рідною мовою не тільки в родинному колі, але й на праці, на суспільній роботі, на вулиці.

— Не відвідувати російськомовних театрів, кін, концертів, бо вони негативно впливають на культуру розговірної мови, зокрема дітей і молоді. Це також стосується до телебачення і радіо.

— Стримуватися від горілки, лайки та куріння тютюну.

— Не нагромаджувати грошей і дорогоцінностей задля них самих, а допомагати людям, які потрапили в біду, талановитим дітям і молоді, батьки яких не мають змоги забезпечити їх нормальними умовами на освіту і розгорнення творчих здібностей і т. д.

— Відмовлятися від роботи в установах, навчальних закладах, суспільних організаціях, де зневажають українську мову, традиції народу, права людини.

— Відмовлятися від служби в армії за межами України і від командирів, які не говорять українською мовою.

— Відмовлятися працювати (також і в сільському господарстві) понад встановлені законом 41 годину, в неділі й вихідні дні.

— Не виїжджати на роботи за межі України.

— Обстоювати своє право, право інших людей, свободу, честь, гідність; обстоювати суверенітет України.

— Виявляти й оголошувати кожне порушення закону, хто б його не вчинив.

Вищезапропоновані форми опору проти політики і практики бюрократії, яка є скерована на духове й культурне знищення українського народу, жодний закон не вважає злочином.

Однаке, бюрократи і КГБісти можуть переслідувати за них шляхом звільнення з роботи, наклепом на зборах, пониженням у посаді і платні, залякуванням, а іноді й судовою розправою. Але де і коли хтось здобув свободу без жертв? Хіба пристойно жити життям зацькованої тварини, клопотами про шлунок, вирощувати дітей, безрідних дітей наприкінці ХХ сторіччя?

У випадку, коли хтонебудь з адміністративних, партійних, комсомольських чи профспілкових діячів, міліції, прокуратури, КГБ цікавиться вашими переконаннями, поглядами, друзями, художніми смаками тощо, — це слід розглядати як обвинувачення, або намагання оскаржити з вашою допомогою когось іншого. В таких випадках треба: 1) Не давати ніяких пояснень, поки не буде поставлене конкретне обвинувачення, санкціоноване прокурором. 2) Не давати ніяких свідчень, також і позитивних, про людей, яких обвинувачують в інакодуманні, релігійних переконаннях, націоналізмі. (Це не стосується до обвинувачення в убивстві, грабежі, хуліганстві і шпигунстві). 3) Не вірити в чесність, порядність і законність дій слідчого, не звірівши їх з кримінально-процесуальним кодексом. 4) Не боятися покарання і навіть смерти за неіснуючі проступки, тому що такі покарання звеличують покараного і показують тисячам чи мільйонам людей справжнє обличчя катів. 5) Не виторговувати зменшення покарання шляхом приниження, наклепів на себе, або звинувачення інших людей. 6) Відмовлятися від будь-яких розмов без запису в протоколі допиту свідка, відповідно до закону конкретного обвинувачення. 7) Той, кого підозрівають КГБісти, є вже на ділі засуджений і дістав вирок. Усі інші дії — прокурорський нагляд, суд — пуста формальність. 8) Запідозрілий, обвинувачений, підсудний мають право знати закони. Треба вимагати, вивчати і використати потрібні статті КК і КПК з коментарями, Загальну декларацію прав людини, конституцію. 9) Усі відповіді на запити слідчого записувати власноручно. У протоколах записувати всі порушення закону слідчим, прокурором та іншими органами. 10) Кожне порушення закону слідчим, прокурором і іншими, треба оскаржити в усі інстанції. 11) Обстоювати свої переконання, викладені на письмі, або відмовлятися від них, не даючи ніяких основ для підозріння в одностумстві, або співпраці з будь-якими особами, також і з тими, які ставляться до вас вороже. 12) На судовому засіданні заперечувати обвинувачення, вказувати на порушення закону слідчими, прокурорами й іншими, оскаржити в усі інстанції, відмовлятися від послуг адвоката, який визнав вину підсудного доведеною, тоді, коли сам підсудний винним себе не визнає. Підсудний має право доручити обороняти себе комунебудь з родичів, або комусь з юристів з іншої країни.

"Кожний, хто йде служити народові — вдягає на себе терновий вінок" (М. Драго).

Терновим вінком для того, хто, як ми, піде служити своєму народові, може бути концтабір, тюрма, заслання на Сибір. Це довгі роки за межами батьківщини, ґрати, колючі дроти, каторжні роботи, провокації КГБ, намагання понизити людську гідність, позбавлення зв'язків із світом і спілкування з рідними, обмеження можливостей користуватися літературою, голод, карцер.

Відомі всім з фільмів та з мистецьких творів страхіття і недоля політичних каторжників до 1917 року були б для теперішніх в'язнів сумління найбільшим добром.

Багато людей несуть свої хрести вже не перше десятиріччя. Усі ми — смертники. Без боротьби за законність, за права людини, за право нашого народу на життя, ми не маємо надії не тільки на життя, гідне людини, але й на існування за ґратами і дротами.

Ми дотримуємося таких норм етики в'язня:

1. Постійно працювати для підвищення свого інтелектуального рівня, здобувати знання з улюблених ділянок науки, ділитися своїми знанням з іншими в'язнями й родичами, займатися творчою працею.

2. Дотримуватися загальнолюдських норм моралі.

3. Бачити в кожному в'язні рівного собі мученика, не гнобити, не сбражати, а старатися якомога допомогти, або оборонити у випадку несправедливої напасти на нього адміністрації, КГБ, або аморальних в'язнів, розбишацьких стукачів, або свідомих рабів адміністрації.

4. У випадку утисків кожний відкрито переходить на статус політв'язня, якого до нашого часу не визнає влада в СРСР.

5. Недопущенні будь-які виступи проти інших політв'язнів з огляду на расу, національність, мову, переконання і віру. Тільки на погорду і ганьбу заслуговує така людина, яка чинить зло іншим політв'язням своєю співпрацею з КГБ та адміністрацією.

6. Бійки і наклепи, намагання накинути комуністичну волю — гидкі явища і недопущенні в середовищі політв'язнів.

7. Політв'язні, згідно з законом, повинні бути відокремлені від кримінальних злочинців, і намагання тримати їх разом треба відкидати без ніяких компромісів.

8. Політв'язень — сумління нації, і тому його поведінка, спосіб життя, мораль... (нечітко)...

...Досвід показує, що і один у полі воїн. Будь-який арешт, обшук, навіть звичайний виклик до КГБ або прокуратури за інакодумство пробуджують думку багатьох людей, доказують, що відважне, правдиве слово знаходить відгук у серцях соток, а деколи тисяч і більше чесних людей, що слово для КГБ страшніше

від найдосконаліших військ, сучасної воєнної техніки, водневої й нейтронної бомб.

До людей, які, перемігши страх, розмовляють рідною мовою, обстоюють право свого народу на життя, свободу, традиції, культуру, економічний розвиток, — порядні і чесні громадяни ставляться з пошаною.

Жодна судова розправа, не зважаючи на всі заходи приховати її від людського ока, не залишається таємницею, — її широко обговорюють на Україні і поза її межами.

Не треба порушувати законів. Вистачає користуватися законами проголошеними конституцією СРСР і цим здійснювати корисну для українського народу справу відродження, розквіту і волі України.

Мало нас, та це дарма,
Більше буде з перегодом:
Не довіку висне тьма
Над замученим народом.
(Павло Грабовський)

Підписали: *Олекса Тихий*, член Української громадської групи
сприяння виконанню Гельсінкських
угод,

Василь Романюк, священник.

Чи новий етап українського руху опору?

Мирослав Прокоп

Самвидавний документ "Позиції українських політичних в'язнів" за підписами Олексія Тихого і о. Василя Романюка, що його друкуємо вище, є дуже своєрідною і нового типу появою в порівнянні з численними документами самвидаву, що виходять від діячів українського руху опору. Це не скарга на невідрадливі умови в таборі, чи у в'язниці, або на репресії проти українців в Україні, чи проти тих, які позбавлені волі. Це радше спроба дати ширшу оцінку сучасного становища українського народу та пропонувати йому конкретні форми самооборони.

Оглядаючися на два десятиріччя сучасного українського руху опору, Тихий і Романюк твердять, що "дотепер не створено ні одного документу, який принаймні загально, з'ясовував би більш-менш спільні ідеї хоч би маленької групи українських патріотів".

Така оцінка звучить перебільшено. Як-не-як, а в сотнях, а то й тисячах самвидавних звернень, заяв, протестів, петицій, на цю тему дещо написано, проаналізовано й оцінено. Правда, такі зачинателі руху опору, як Симоненко, Дзюба, Чорновіл, Караванський, Мороз та інші, давали передусім критичну оцінку політики Москви в національному питанні. Водночас Чорновіл викривав сваволлю органів КГБ та судових властей і злодіяння партійної бюрократії, Михайло Горинь порівнював сучасне становище колгоспного селянства з кріпаччиною, а Мороз пішов глибше, спрямувавши вогонь своєї критики проти ідеологічно-філософських основ панівної в СРСР системи та здичавіння її апарату терору. Але в парі з цим у всіх згаданих авторів були прямі або посередні вказівки на те, що робити в існуючих умовах. Теж невідомий автор листівки "З приводу процесу над Погружальським", що була розповсюджена в Україні після зумисного підпалу бібліотеки Академії Наук УРСР у Києві в травні 1964 року, вказав на трагічні наслідки політики Москви супроти українського народу та закликав до української самооборони.

А ще перед ними, в 1960 році, Левко Лук'яненко та його товариші з групи юристів створили програму Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС), що ставила на порядок дня дискусію про можливість виходу УРСР з СРСР. Існували теж — на жаль, ближче невідомі — програми таких формацій, як Об'єднана Партія Визволення України (ОПВУ) в 1958 році, Український

Національний Комітет (УНК) у 1961 році, Український Національний Фронт (УНФ) у 1967 році, Союз Української Молоді Галичини (СУМГ) у 1973 році. Врешті в 1976 році утворено Українську Громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод, яка здобула собі широке визнання не лише серед земляків, але теж чималий розголос у світі.

А проте, як сказано, "Позиції" Тихого і Романюка видаються новою появою, дарма що тут ідеться про порівняно короткий, бо всього-на-всього семисторінковий документ. У чому їхня особливість?

Особливо цікаве в праці обох авторів те, що вони розглядають сучасне України на тлі її довгого історичного розвитку і цим дають ширшу історичну підбудову для сучасних прагнень українського народу, отже і для самого руху опору. Вони говорять про княжу Русь, про гетьманську державу, про українську національно-демократичну революцію 1917 року, про Українську Народню Республіку, про утворення УРСР на правах суверенної національної держави, врешті про погроми 1930-их і наступних років.

Для українця, що живе на Заході, чи загалом для об'єктивного чужинця, такі з'ясування — це ніби самозрозумілий виклад історії України. Але не так воно є в радянській дійсності, де постійна війна з історією, фальшування минулого, ганьблення й шельмування всього великого та будуючого в нашій спадщині і величання всякої ницости, ренеґатства та зради стало офіційною напрямною політики Москви щодо України та інших неросійських народів. Тому зовсім не випадково доводиться часто чути від українських діячів на батьківщині, що нефальшована історія України, яка спростовувала б московські шовіністичні брехні — це те, що сьогодні найбільше на потребу, зокрема для молодого українського покоління, якого історичну пам'ять постійно вбивають не тільки партійні пропаґандисти, але й люди з титулами академіків УРСР. (Як далеко сягає рука Москви у фальшуванні історії підбитих народів видно з того, що навіть у сучасній Польщі, яка є в безперечно кращому становищі ніж Україна, польські патріоти ведуть боротьбу за очищення свого історичного минулого від обов'язуючих тепер офіційних перекирвань, що, очевидно, зустрічається з репресіями з боку панівного режиму: з березневого випуску журналу *Культура* дізнаємося, що т. зв. міліція обивательська розігнала 11 лютого ц. р. в Кракові збори Товариства наукових викладів, на яких діяч польського руху опору Адам Міхнік читав доповідь з галузі найновішої історії Польщі).

Значення "Позицій" Тихого і Романюка теж у тому, що вони не залишають жодного сумніву в питанні остаточної мети сучасної боротьби українського народу. Вони пишуть: "Україна повинна

бути незалежною, демократичною [державою], духово багатою, матеріально забезпеченою, з високим рівнем освіти, науки, національною за суттю, змістом і культурою". Вони рівночасно накреслюють конституційні принципи та філософські основи такої держави. Вони говорять про демократичні свободи громадянина, про самоуправу окремих територій, про вільний обмін з іншими народами і мирні взаємини з ними. Такими ідеалами української держави Тихий і Романюк прокладають мости до концепцій державности і міждержавних взаємин, що їх видвигали носії української політичної думки минулого сторіччя, революційного і післяреволюційного періодів, аж до наших днів включно.

Проте найцікавіше в документі Тихого і Романюка те, що вони пробують накреслити реальний плян самооборони народу, чого досі не робили в такій формі відомі діячі руху опору. (Правда, в квітні 1969 року появився в Україні самвидавний "Відкритий лист" Антона Коваля до депутатів рад Української РСР, в якому цей автор пропонує цілий ряд реформ у галузі — як він пише — економіки, державно-політичного життя та культури. Шириною своєї проблематики звернення Коваля охоплює більше питань, ніж заява Тихого і Романюка, але ініціативу для проведення тих реформ Коваль залишає в руках рад УРСР, значить офіційних чинників. Це не є пряме звернення до народу. І про самого автора немає ближчих даних. Лист Коваля був друкований у *Сучасності* за жовтень 1969 року).

У дотеперішній історії українського руху опору можна відмітити три етапи, що визначають його періодизацію. Як критерій визначування окремих періодів, можуть служити такі фактори, як ступінь організованості, чи стихійності руху, як заангажування в ньому провідних одиниць, які згодом стають його прапорними постатями, чи, з другого боку, ширших кіл суспільності, як зміст і характер його головних кличів та вимог, територіяльне розміщення діяльності руху та ін. Між тими періодами впродовж останніх майже 20 років немає чітких меж, вони часто зазублюються й уподібнюються своїм характером, але відмінності окремих етапів руху такі залишаються виразні.

Таким чином на переломі 1950-их і 1960-их років маємо діло з такими згаданими вже формаціями як ОПВУ і УНК, які появилися майже по слідах організованої підпільної і повстанської боротьби ОУН і УПА, а своїми діями були обмежені, мабуть, виключно до західніх областей. Можна думати, що політичне мислення людей заангажованих у тих формаціях було під впливом недавно веденої революційної боротьби. Але рівночасно вони висували питання виходу України з СРСР (УНК). Цікаво однак і те, що в тому самому часі теж у Галичині народилась ініціатива створити Українську Робітничо-Селянську Спілку під проводом Лук'яненка, уродженця

Чернігівщини, члена КПРС, який спільно з трьома іншими членами партії та трьома нечленами склав проєкт програми, що своїм характером відбігала від традицій галицького довоєнного націоналізму, дарма що у вироку суду цю партію теж назвали "націоналістичною організацією". Згаданий попередньо УНФ, який діяв у половині 1960-их років, був теж твором західніх областей, мав власну програму і часопис *Батьківщина і воля*, але рівночасно передруковував давні публікації ОУН.

Коли цей перший етап руху опору можна назвати періодом організованости, або організованої дії, при чому мало відомо про власні писання діячів тих формацій, то другий період, що почався в половині 1960-их років, найбільш характеристичний появою великого числа політичних памфлетів, праць, чи звернень і, рівночасно, видатних постатей. У цьому періоді виступили на сцену руху опору такі провідні діячі як Дзюба, Чорновіл, Мороз, Сверстюк, Світличний, Стус, Ігор та Ірина Калинці, які згодом здобули для себе і репрезентованого ними руху опору в Україні інтернаціональне ім'я. Територіяльно та інтелектуально — це був рух верхів передусім столичного, чи східноукраїнського типу. З того часу походять також такі масові рухи, як збірні виступи інтелігенції та робітників Києва, Дніпропетрівська, Львова, Івано-Франківська та ін.

Третій період — це дії Української гельсінкської групи. Її члени — майже виключно діячі Наддніпрянщини, а з огляду на свою генезу, вони автоматично пов'язані з аналогічними громадськими групами в Росії, Грузії та інших республіках СРСР. Дуже замітний феномен у цій формації — це участь в ній генерала Петра Григоренка, людини з міжнародним ім'ям і, додаймо, людини, яка до часу приступлення до Української гельсінкської групи була відома як виключно російський діяч. За програмою, Українська гельсінкська група — це формація правозахисного порядку, точніше захисту права людини, але теж нації. Засоби дії, подібно як у другому етапі українського руху опору — виключно легальні, конституційні.

Якщо йдеться про засоби боротьби, то "Позиції" Тихого і Романюка також наскрізь легальні. Тут вони не залишають ніякого сумніву, пишучи: "Не треба порушувати законів. Вистачає користуватися законами проголошеними конституцією СРСР і цим здійснювати корисну для українського народу справу відродження, розквіту і волі України".

Але, у відміну від інших самвидавних документів, Тихий і Романюк висувають конкретні пропозиції, що їх називають "нормами поведінки українця (українки)". Серед них, насамперед, цілий ряд пропозицій-вимог для оборони української мови (розмовляти нею, посилати дітей до українських шкіл, відмов-

лятися працювати в установах, де зневажають українську мову і под.). Далі йдуть пропозиції, що спрямовані на оборону не тільки мови, але й території України і її суверенітету та національного інтересу кожного українця-патріота: відмовлятися від служби в армії поза межами України, не виїжджати на роботу поза межі України. Тут теж заклики морального характеру: не вдовольнятися самими матеріальними надбаннями, берегти власну і чужу честь та гідність. Не проминені теж проблеми соціально-економічного характеру. "Позиції" закликають українців відмовлятися працювати поза визначені законом 41 годину в тиждень. Вкінці, Тихий і Романюк кличуть своїх земляків не лякатися переслідування, обстоювати свої законні права та вказують на те, що ніхто у світі свободу не здобув без жертв.

II

Чи програма Тихого і Романюка реальна і чи можна вважати її передвісником нового етапу в розвитку руху опору в Україні?

Ми вже вказали на те, що в їхніх "Позиціях" є певні нові елементи і що об'єктивно їхнє мислення обертається в рамках здійснимости. Те, що пропонують обидва автори, здійснимо не в меншій мірі як дії Гельсінкських груп у СРСР, включно з українською. Правда, до них органи КГБ застосували гострі репресії, але, поперше, не всіх вони цим відстрашили, а подруге, діяльності такого типу, яка все ж таки має організований характер, не можна рівняти з пропозиціями Тихого і Романюка. Те, що Тихий і Романюк пропонують своїм землякам — це не більше, як бути українцем і бажати ним залишитися. Тому не випадково в них такий міцний акцент покладений на збереження української мови, бо її вживання у днях сучасного русотяпського походу великодержавної чорносотенщини — це своєрідний національний плєбісцит; це ознака національної окремішности і, рівночасно, мірило особистої чести та гідности людини.

Тихий і Романюк про це не пишуть, але кожному відомо, що їхні звернення до земляків породжені сумною дійсністю, яку створили не лише російські шовіністи та їхні висулужники в Україні, але й тисячі малоросів. У недавно опублікованій заяві В. Калиниченка, що розповсюджується в самвидаві, читаємо м. ін.: "В результаті жорстокої політики державної примусової русифікації в Україні склалися такі життєво-політичні умови, за яких люди змушені пристосовуватися до них, щоб забезпечити своє існування, а не лише, щоб зробити кар'єру... Виникають нові речники і нові підспівувачі, що, здеморалізувавшись (чесні гвалтують своє сумління), дують в унісон облудному голосові з Кремлю... Із

феномену пристосуванства на Україні виник тип українця-малороса. Пересічний малорос іде за течією...”.

Важко до цих слів щонебудь додати. Тихий і Романюк напевне не менш як Калиниченко свідомі того, що за сучасну долю України відповідальні у великій мірі також самі українці. Це відомо теж у колах української діаспори. Тому зовсім не випадкове те, що в останньому часі про ці справи щораз голосніше говориться на сторінках української еміграційної преси.

Правда, дехто застерігається, що, мовляв, не годиться тим, хто живе в умовах демократичних суспільств, критикувати наших братів, які під тиском і терором гнуть спину. Але в цьому застереженні є лиш частина правди.

Поперше, треба таки реально дивитися на становище в Україні і не замикати очей на дійсні причини нашого поневолення. Тієї частини вини, яка за нього спадає на нас самих, не треба закривати ні перед самим собою, ні перед стороннім світом, який про це добре знає. (Останнім часом деякі західні кореспонденти, що їм інколи щастить поїхати в Україну, звертають увагу на те, що українці залюбки вживають російську мову). Подруге, не треба про це мовчати ще й тому, що трапляються, на жаль, не одиничні випадки, коли щодо цього кривлять душою теж деякі українські туристи з Заходу, чим вони, очевидно, не придбають собі слави в очах земляків. Потретьє, коли критика таких гнучкошиєнків, пристосуванців і кар’єристів серед земляків чи туристів виходить від українців (в УРСР, чи на еміграції), які у свій час мали мужність протиставлятися, чи сьогодні протиставляються окупантам, то це не тільки морально, але й обов’язково. Зрештою, правду треба знати і про неї говорити теж молодому поколінню на батьківщині і тут, щоб воно завчасу навчилося бачити українську визвольну проблему в реальних вимірах, щоб уміло не лише боротися проти зовнішнього ворога, але й лікувати себе від притаманних нашій нації слабостей.

До речі, такі слабості мають теж інші народи і вони про це відверто говорять. Ось, згадана вже *Культура* за березень ц. р. надрукувала листа одного з читачів, який недавно виїхав з Польщі. Він розповідає про численні приклади відповідальності теж польського суспільства, а не лише самої Москви, за сучасне польське лихоліття. Він гостро дорікає тій частині поляків, які не цікавляться нічим поза “хлібно-м’ясними” проблемами, не підтримують польських патріотів, що сьогодні в численних позацензурних громадських формаціях та виданнях борються за політичні права, він називає факт, що сьогодні понад три мільйони громадян Польщі стали членами компартії і роблять це головним чином в ім’я привілеїв, які дає їм червоний партійний квиток.

Ясно, що такі факти не є потіхою для нас, бо попри названі слабості, поляки, як відомо, користуються численними об'єктивними, здобутими впродовж історії факторами сили, що ними ми не можемо чванитись: це історична сила польського косячулю як національного фактора, це виразне почуття окремішности супроти росіян, це інституціональність та в основному польський характер наукових, культурних, громадських установ Польщі, включно з феноменом навіть самої "Польської Людової Республіки", які в більшій чи меншій мірі є ще далі носіями польської окремішности і духовости. Цього ніяк не можна сказати ні про Спілку письменників України, ні про Академію Наук УРСР (яку від часу погромів 1930-их років позбавили навіть у назві прикметника "українська"), а вже поготів про московський філіял в Україні під назвою "КПУ", чи другий її інструмент, тобто саму УРСР.

Нічого дивного, що в таких умовах Тихий і Романюк (а з ними — є для цього підстави думати — тисячі інших українських патріотів), видвигают програму нічого меншого як те, що можна назвати рятуванням нації, і з цією програмою звертаються до пересічного українця.

Деколи доводиться чути погляд, що закликами боронити українську мову ми при кінці 20 сторіччя завертаємо до часів з-перед ста років, що таким чином українська справа зводиться знову на рівень етнографії і просвіти. Але воно зовсім не так. Сучасна боротьба за українську мову — це, як згадано вже, своєрідний національний плебісцит, це теж наскрізь політична боротьба за національні, політичні і соціальні права народу. Недаром, зробивши міцний наголос на потребі боронити права української мови, Тихий і Романюк говорять про оборону нашої національної території, про право жити на ній, користуватися її плодами, причинятися до росту її культури.

При тому, що найважливіше, це не є програма дії лише для вужчого кола провідних людей, для письменників, або публіцистів, що пишуть політичні трактати, як це було в 1960-их роках і продовжується в нашому десятиріччі (хай тільки головним чином з таборів і в'язниць). Це не є теж програма тільки для гурту найвідважніших, які творять громадські організації, чи політичні групи типу УНФ, УНК, або Гельсінкського взірця. Це є радше програма, що її повинен проводити в життя кожний українець самочинно, без організованости, стихійно, виключно в результаті усвідомлення трагічности становища нації.

Підготова для такого нового клімату і дії в українській суспільности проведена по вінця. Симоненко, Чорновіл, Дзюба, Мороз, Сверстюк, Осадчий та інші розкрили перед народом серйозність становища нації. Величезна більшість діячів руху опору своїм прикладом засвідчили не тільки послідовність обстояти те, що

проповідують, але теж показали, що з існуючою в Україні тоталітарною бюрократією можна боротися, що можна протиставитися наступові російського шовінізму. Ті люди теж потягнули за собою сотні інших та тисячі невідомих, але існуючих. Тепер черга на ще ширші кола суспільности. Немає сумніву, що на такий оборот справи ждуть (бо в існуючих умовах мусять ждати) відомі й невідомі діячі руху опору. Тихий і Романюк лише висловили те, що думають подібні до них.

Ясно, що наївно було б упрощувати здійснимість їхніх пропозицій. Недавнім грузинським прикладом оборони конституційних прав своєї республіки ми почванитися не можемо. Але активні двадцятирічного діяння українського руху опору теж чималі. Двадцять років тому ніхто з нас, навіть у своїх найсміливіших мріях не передбачав появи Симоненка, політичного трактату Дзюби, мужности і сили інтелекту Мороза, Чорновола, Осадчого, Сверстюка, Світличного, хоробрости Алли Горської, Оксани Мешко, Олександра Сергієнка, Юрка Шухевича, а вже зовсім певно ще порівняно цілком недавно ніхто не уявляв, що Микола Руденко, колишній провідний член партії і її репрезентант на форумі офіційної Спілки письменників України, очолить Українську гельсінкську групу, або що інтернаціонально відомі постаті Леоніда Плюща та Петра Григоренка стануть на Заході речниками не лиш оборони людських прав, але теж державної самостійности України.

У таких умовах пропозиції, що їх висувують до ширших кіл народу Тихий і Романюк, не є безперспективні. Ми не знаємо, скільки потенційних учасників руху опору в тих колах народу живуть. Але певне є те, що їхній вихід на українську сцену може відкрити новий, четвертий етап у розвитку того руху.

Вкінці слід звернути увагу ще на таке. Тихий і Романюк з мордовських таборів закликають своїх земляків, значить, людей, що ніби на волі, боронити свого права бути вільними. Це показовий причинок до цієї сюрреалістичної дійсности, що її для народів СРСР створила панівна там олігархія.

При тому, пропозиції як вести себе дають обидва автори теж своїм ув'язненим товаришам недолі. Вони називають це "нормами етики в'язня". Серед них є заклики до праці над собою, до шляхетної поведінки супроти інших в'язнів, але також до самооборони від терору і провокацій органів КГБ та найнятих ними кримінальних злочинців.

Це не є нові принципи українських політичних в'язнів. У табори і в'язниці СРСР принесли їх ще учасники української підпільної і повстанської боротьби ОУН і УПА 1940-их та 1950-их років. Завдяки таким нормам поведінки, завдяки своїй організованості, солідарності братерству, завдяки готовості постояти за

свої права, ті люди зуміли перетривати десятиріччя сталінського і післясталінського в'язничного і таборового терору. За це з пошаною і признанням пишуть про них такі чужинці як Шольмер, Солженіцин, Шифрін та інші. Подібні норми засвоїли собі переслідувані за переконання діячі українського руху опору останніх двох десятиріч. Коли б такі прикмети характеру, сили волі, солідарности та національної гідности стали власністю ширших кіл українського народу, немає сумніву, що українці успішно зуміли б протиставитися сучасному наступові на нашу націю і змусити Москву її шанувати. Це, мабуть, у найбільшій мірі мають на думці діячі типу Тихого і Романюка, коли з-поза дротяних огорож концтаборів пишуть послання своїм землякам на батьківщині.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

СОЮЗ — НАША СПІЛЬНА МЕТА

Сергій Пірогов

У політичних суперечках мова часто втрачає свою службову, комунікативну роллю і з нейтрального інструменту інформації й координації людей перетворюється на зброю ідеологічної експлуатації людини "більшістю" (справжньою чи "мовчазною"); це добре помітне, коли таку експлуатацію практикують ідеологічні держмонополії. Мільйонноразово повторювані слова, через усі гучномовці і від самого ранку, втрачають свій природний зміст й, ідеологізуючися, перетворюються на заклинання, які заважають прямо подивитися на речі. Наприклад, слово "Союз" почало звично означати унітарну державу (з незначними елементами самобутности). Учителю мови, наприклад, пояснює, що нація означає тільки такий народ, який має державу, і щиро вважає, що він навчає мови, а не проповідує кульгаву ідеологію. "Я багато чого розумів би, якби мені не пояснювали", — гірко пожартував хтось з ідеологічного смарагдового міста. Ідеології шизофренічно самодостатні. Ідеологічні звички мислення непомітно входять у мову, роблять у процесі десятиліть однооку новомову до того звичною, що ми й у суперечках прагнемо не знаходити істину в чесних і розумних запереченнях опонента, а притискати його до стіни двопудовими, непоборними доказами, "викривати" його і

Сергій Пірогов — росіянин, нар. 1931 року в Архангельську. У 1955 році закінчив економічний факультет Ленінградського університету і працював викладачем політекономії в технікумі. За читання нелегального курсу лекцій з історії КПРС для гурту молоді був заарештований і засуджений на вісім років ув'язнення, яке відбував у 1957-65 роках у Мордовських таборах, де познайомився і потоваришував з діячем українського опору Олексієм Тихим (тепер удруге засудженим за приналежність до української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод). У 1974 році Пірогова заарештовано знову і засуджено на дворічне ув'язнення за "свідомо фальшиві вигадки, які плямують радянський державний устрій". По відбутті другого строку в таборах суворого режиму у 1976 році виїмігував з СРСР. Тепер живе в Німеччині. У поданій статті Пірогов дискутує з автором журналу *Посев* Я. Марковим, боронячи право українського народу на державну самостійність.

Ця стаття була адресована для публікації в журналі Посев, але редакція відкинула її. — С. П.

"ловити на гарячому", заганяти в кут реторично-трибунальними питаннями: "Ви підпорядковуєтеся, пане Михальчук, рішенням більшості свого народу?"*

Прагнути вивільнитися від злих чарів ідеології, люди вигадали засіб: "діалог". Не в розумінні розмови двох, а в розумінні полеміки без ідеологічних новомов, які замикають мислення на себе замороженим кільцем. "Діалог" став модним словом, але розуміють і практикують під ним усе те саме, звичне: ухвати в чужий мозок цитати з свого корану, користуючися зручною нагодою дружнього діалогу. (А наслідок цього такий: слухачі поспішають утекти від ідеологічного туману, який заважає дихати). Можливо, в цій звичці говорити монологами дає себе знати не ідеологічне засліплення, а етична глухота, не знаю. Мені важливо лише підкреслити, що я не вбачаю злого наміру у наполегливому продовженні монологу під виглядом діалогу. Просто звичка сильніша за нас. У такій суперечці доречно сказати, наприклад: "За мною більшість, а за тобою немає нічого". Доречно сипати словами, не даючи противникові підвестися, за рецептом: "На городі бузина, а в Києві дядько". А найдоречніше: спростовувати не те, що говорить опонент, а те, що зручніше спростувати. Наприклад, українець доводить, що треба чесно й беззастережно визнати право його народу на *незалежність*, а йому можна відповісти, що *сепаратизм* небезпечний і неможливий, хоч українець і без того не сепаратист, а *незалежник*. Він доводить, що конечні союзні дії двох народів на основі взаємного визнання; а йому можна відповісти, що треба не базікати, а боротися за спільну мету. Правда, сипати при цьому треба безперестанку, щоб не було помітне, що ця "спільна мета" містить у собі якийсь знак питання над виразом "український народ".

Чому Я. Марков не може одверто відповісти на ясно поставлене питання? В. Михальчук говорить без ідеологічного туману, чесно й одверто простягає руку дружби. А Я. Марков читає йому лекцію з лікнепу, в якій банальності і тавтології пов'язані з речами сумнівними, як не сказати більше.

Я. Марков міг би просто і ясно відповісти: "Державна й інша незалежність українському народові належить за таким самим споконвічним правом, як і право російського народу. Наші обидва народи зацікавлені у якнайтіснішому договірному союзі двох незалежних сторін. Тіснота і близькість цього договірного союзу може бути вирішена більшістю голосів (бож досконалішого механізму ухвалення рішень не виробило суспільство)". Але щось заважає сказати так просто й ясно, і доводиться ходити навколо гарячої каші. "З одного боку, з другого боку. Зайдіть пізніше".

---

*Посев, ч. за серпень 1977, стор. 52.

І пускаються в рух неясні натяки: "Ми не хотіли б, щоб Україна була 'за кордоном', з усіма наслідками, що з цього випливають". Бути "за кордоном" Я. Маркову уявляється жахливим. А що ж у цьому таке страшне для двох *дружніх* народів? Торгувати, звичайно, можна і без митного кордону, але кожному народові хочеться мати власні гарантії, а не тільки запевнення від доброго опікуна. Бути за кордоном — означає мати своє громадянство (для всього населення території), свою армію, свою державну мову, своє законодавство (не переклад чужого на свою мову) і т. д. Це страшне? Невже ми, росіяни, хотіли б такого добра тільки для себе? Було б прикро, якби українці запідозрили нас у такій двоєдушності.

Безумовно, незалежність від нас може створити для нас деякі труднощі. Не можна, наприклад, потайки організувати каральну експедицію на Польщу чи Угорщину і т. д., бо незалежний друг може викрити це і навіть виступити проти. Алеж ми й не збираємося служити карателями в майбутній Європі. Треба, далі, думати про те, як не вразити інтересів незалежного сусіди, хоч іноді може й захотітися вийти з трудного становища його коштом.

Не даючи ясної відповіді на ясне питання, Я. Марков пропонує обмежитися взаємним запевненням і зобов'язанням діяти за демократичними принципами, базуючися на *Деклярації прав людини*. Йому це виглядає достатнім запевненням. Але у згаданій Деклярації *немає жодного слова стосовно цього питання*, про права меншин і народів. А під демократичними принципами, як виявляється, Марков розуміє принцип *підпорядкування меншості більшості*. Алеж цей принцип переважної більшості має іншу, точнішу назву: *централізм* (з прикметником чи без нього). Український народ десь у три рази менший від російського, а за відомою Маркову термінологією він навіть становить частину "складної нації росіян" (це не цитата) або, ще за іншою термінологією, "морально і політично єдиного радянського народу" (це цитата). Так що сенс зобов'язання діяти за Деклярацією і порожній і в той самий час достатньо ясний. Ну, хто ж насмільється піти проти більшості, та ще державної більшості? Таж сила солому ломить.

А в демократії рівнозначно важливий також й інший принцип: принцип заборонної меншості у тому питанні, яке має для цієї меншості життєво важливе значення. А таким і є питання національної незалежності. Більшість, яка діє демократично, має бути готова у таких питаннях іти назустріч, на компроміс з національною меншістю не тільки зі страху порушити громадянський мир, але й з пошани до життєво важливих і природних інтересів цієї меншості.

Українська нація — головний і природний союзник російсько-

го народу (цими словами я не хочу принизити роль й заслуги інших народів, права яких для мене так само безсумнівні). Від характеру взаємин, які укладуться між нашими народами, що становлять сімдесят відсотків населення Радянського Союзу, залежить вислід боротьби "за вашу і нашу свободу", залежить сама хода визвольного процесу. Ставлення до незалежності українського народу — це міра нашої національної і політичної порядности.

Апелюючи до більшости населення у справі референдуму, населення, як відомо, не лише українського, а й російського, та й зросійщеного за минулі три століття, Марков тим самим визнає право неукраїнців вирішувати долю української незалежности. І це — демократично? Навіть як українцям-незалежникам не пощастить переконати в майбутньому більшість українців (я думаю, що пощастить, але припустімо, що ні), навіть і в цьому випадку більшості населення доцільніше піти на компроміс з ними, а демократичній партії (партії — в розумінні частини суспільства і населення) належить політично і морально допомагати незалежникам. Не тільки заради допомоги великій і шляхетній культурі, без якої людство і ми, росіяни, були б бідніші духово. Не тільки заради збереження громадянського миру на українській території. Не тільки з пошани до втрачених у боротьбі за незалежність життєвих сил нації. Але заради побудови гуманнішого світу, в ім'я протистояння тоталітарній спокосі Наддержавности. Будемо свято пам'ятати: меншість має моральне й юридичне право вето навіть на референдумі. Так говорить принцип заборонної меншости. Бути демократом на 50 чи на 90% — це значить не бути ним. Визнавати один з двох канонів демократії чи, скажімо, півтора канона — значить не визнавати жодного.

Існує теоретично (логічно) нерозв'язна антиномія між вирішальною більшістю і заборонною меншістю. Але це суперечність не демократичної доктрини, а самого життя. Розв'язання цієї антиномії — на практиці, у колізії і компромісі двох протилежних сторін як рівних партнерів, що мають спільні інтереси. Представникові більшости звично з підозрою ставитися до інакодумуючої меншости і до її претенсії на право обмежувати волю більшости. Ця претенсія навіть здається дикою, смішною, божевільною. Не дивне. Адже демократичні принципи продиктовані не очевидністю, а гірким досвідом.

У віковій боротьбі ортодоксів з дисидентами не випадково правда була по боці дисидентів, а більшість (мовчазна чи та, що кричить: "Розіпни його!") — це вже не істотне) була за ортодоксами. І ортодокси завжди апелювали до волі більшости: "Ви підпорядковуєтеся?" І завжди прокльовувалося підозріння: коли ти

киваєш на більшість — це значить, що тобі бракує інших аргументів; а що, коли в тебе немає й істини?

Яка мала мусить бути меншість, думку якої можна злегковажити? — це теж питання практики, а не теорії. Лише конвенційно, а не логічно можна розв'язувати подібні апорії: один і значна меншість, зерня і купа. Що ж таке купа, коли одне зерня не творить купи? Подібні суперечки доречні були б у колі софістів, для яких суперечка була приємна як гра на переможця, а не заради істини.

Але невже не можна в рамках унітарної держави забезпечити інтереси меншин-націй? — запитає все таки демократичний централіст.

Можна, але не раніше, ніж більшість почне *добровільно* обмежувати свої природні переваги на користь меншин. Ми не віримо в таку досконалість людини, яка віками живе під владою сили, а не права. От коли пройдуть роки життя під охороною права, коли іти на компроміс буде так само звично, як робити подарунки рідні на свята, тоді можна буде подумати про унітарну державу. Але подумати.

Давайте не будемо забувати, що навіть максимальна мета незалежників цілковито легальна і конституційно, декларативно визнана. Ця мета-максимум — здобуття всіх атрибутів і прерогатив державної незалежності. Союз республік означає союз незалежних держав, а не розпливчатих "державних утворень". І чим скорше ми повернемо слову "союз" затрачений ним природний зміст, тим рішучіше ми звільнимо це слово від ідеологічного туману, тим міцніший буде цей майбутній союз незалежних народів. А хибна настанова на унітарність може цьому союзові тільки пошкодити.

Заява Віталія Калиниченка про зречення радянського громадянства

У серпні 1977 року Віталій Калиниченко заявив, що він зрікається радянського громадянства й у заяві до Президії Верховної Ради СРСР з'ясував причини свого рішення, вказуючи зокрема на політику русифікації на Україні і на її наслідки. Нижче друкуємо повний текст цього документу за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 18 квітня 1978 року.

До Президії Верховної Ради СРСР, Москва

від Віталія Калиниченка, дискримінованого за вільнодумство, з Васильківки на Дніпропетрівщині, вул. Щорса 2.

З а я в а

про зречення радянського громадянства

19 березня 1976 року я вийшов з-під варті після відбуття десятирічного ув'язнення, якому мене піддали тільки за те, що я хотів покинути СРСР.

7 квітня 1976 року прокурор Васильківського району, Дніпропетрівської області, санкціонував постанову, якою я підлягав адміністративному наглядові впродовж 12 місяців за місцем мешкання, а 12 березня 1977 року цей нагляд безпідставно і незаконно було продовжено ще на 6 місяців.

Це значить — я перебуваю під домашнім арештом, для мене встановлено командантську годину. І я постійно зазнаю морального та психічного терору.

Опріч того, 5 березня 1977 року мене викликано до Дніпропетрівського обласного управління КГБ, де заступник начальника управління полковник Капустін заявив мені, що обласна прокуратура ресанкціонувала мій арешт на підставі того, що я ознайомив декілька осіб з текстом, яким повідомлялося про створення Громадських груп сприяння виконанню Гельсінкських угод в Україні та Москві. Але, за словами полковника, органи КГБ, нібито, покищо мене не заарештували із своїх особистих міркувань. Того ж дня, за стінами мурованого будинку КГБ було складено

протокол про оголошення мені перестереження згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР з 25 грудня 1973 року. Тим протоколом мої дії кваліфікувалися як "распространение политически вредных намерений" [розповсюдження політично шкідливих намірів], що, нібито, несуть шкоду державним інтересам і безпеці СРСР.

Після того, 4 квітня цього року, за місцем моєї праці, таємно від громадськості відбувся т. зв. "збір громадськості" кількістю семи профільтрованих осіб. За задумом органів КГБ, цей "збір" повинен був схвалити від імені "громадськості" каральні дії органів КГБ щодо мене.

Диригував цим "збором" керівник обласного управління Кустарьов, який цього дня приїхав до Васильківки. Кустарьов зателефонував учасникові "збору" Іванові Демченкові, наказавши обов'язково виступити й осудити мої дії та мої національні погляди.

Десять років ув'язнення в таборах примусової праці і психіатричної тюрми я відбув не за злочин, бо напередодні арешту керувався принципом висловленим статтею 13 Загальної декларації прав людини. Ця стаття проголошує невід'ємне право кожної людини покидати будь-яку країну, у тому свою власну.

Тож, відбувши покарання за ці дії, я не тільки не повинен був підлягати офіційному адміністративному наглядові, а й узагалі, зважуючи статтю 13, мав би право на повну реабілітацію.

Але радянські чинники, оголошуючи себе ледве не головним ініціатором укладення і ухвалення Декларації, категорично забороняють еміграцію з Радянського Союзу, а осіб, що прагнуть покинути СРСР таврують зрадниками батьківщини і засуджують повним обсягом драконської статті 56 КК УРСР (стаття 64 КК РРФСР), за якою жертва може бути покарана 10-15-річним ув'язненням, або стратою.

Так Радянський Союз кваліфікує дії, скеровані на реалізацію права, що його проголошує стаття 13 Загальної декларації прав людини.

Разом з тим внутрішня життєва атмосфера в СРСР стає чимдалі нестерпнішою.

Фактично смертному вирокові піддано керівника Громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на Україні, важкохворого інваліда війни, поета Миколу Руденка, а члена Групи, учителя історії Олексу Тихого засуджено на довічне ув'язнення в концентраційних таборах примусової праці особливого режиму тільки за те, що вони, ідучи за принципом ствердженням статтею 49 Декларації і з гуманітарно-правних мотивів виявляли порушення прав людини й основних свобод, що їх передбачають пункти Прикінцевого акту наради в питаннях безпеки і співпраці в Європі,

підписаного й Радянським Союзом.

Чекають на розправи ще 7 членів Гельсінкських груп в Україні, Москві, Грузії. Систематичного цькування, морального і фізичного терору зазнають інші члени згаданих груп та їхні прихильники.

Тисячі вільнодумців перебувають в концентраційних таборах і психіатричних тюрмах за свої політичні, національні та релігійні переконання.

У країні відроджено культурно-ідеологічний сталінізм.

Густий туман ошуканства заволодів усіми ділянками суспільного життя. Уряд, що не вірить ані в комунізм, ані в будь-який марксизм (а він твердо вірить у майбутню світову імперію — Велику Росію), обдурює народ, обіцяючи йому колись подати вдосталь ситої їди. Обдурює своїх керівників робітник, стаючи членом комуністичної партії, лише заради того, щоб "прямо жити".

Серед усього народу панує страх.

Тільки через страх людей попасти в неласку, партійним чинникам щастить виганяти народ вихідними днями на т. зв. "комуністичні суботники", на безплатну роботу, нібито на користь "фонду миру", ...[*нечітко*]. Дарма, що в такий робочий день люди не тільки не отримують платні за свою працю, з них ще виховують максимальну ... [*нечітко*].

Все ж ідуть, обурюються і йдуть й вони ... [*нечітко*] можливої дискримінації. Страх — єдиний чинник, що заставляє народ іти до "виборчої" ділянки, щоб "виконати свій обов'язок", кинувши до скриньки заздалегідь схвалений бюлетень.

Ще найбільшого страху люди зазнають тоді, коли йдеться про їхні погляди, що суперечать офіційно дозволеним; дуже рідко можна їх висказувати, бо ж священним обов'язком кожного громадянина СРСР, згідно з конституцією, є донощиттво, висліджування, підслуховування.

Кожного іноземця охороняють за законом... [*нечітко*], за кожним іноземним студентом обов'язкове щоденне слідування (народ таких людей називає "актьорами") і завербовують своїх радянських студентів, які отримують вказівки від обласного чи республіканського управління КГБ.

Що це є правда, я знаю, бо, навчаючися в Київському інституті народного господарства, мене було завербовано на такого сексота і я змушений був доносити капітану КГБ Іванову про погляди і спосіб думання іноземних студентів, з якими я мешкав у гуртожитку. Наприклад, я письмово виказував громадянина Гани Фітіха Конє... Крістофера, громадянина США Девіса Брюса Ф., громадянина Кенії... По... [*нечітко*], (який свого часу був у Китаї в складі делегації, що була на прийнятті в Мао-Тце-Дунга) та інших.

Але нехтування національної проблеми в СРСР украй

погіршує життя неросійських народів, для яких Радянський Союз, як і колишня російська імперія, є тюрмою.

На рівень державно-партійної політики поставлено русифікацію.

З тією метою кремлівські ідеологи висунули фальшиве поняття радянського патріотизму, що суперечить економічним, духово-культурним і політичним інтересам неросійських народів.

Пропагований усіма засобами масової інформації такий "патріотизм" партійно-державним бюрократам править за комунізм (?) [*нечітко*] і є пересторогою від можливого збочення.

Насаджується одностороння дружба, що повинна спрямовуватися тільки до одного друга — російського народу, єдина, тільки до нього.

Російський народ, у такому випадку, непомірно звеличується, російська мова протиставляється іншим, дарма що проголошено рівність усіх народів і мов.

Але особливо трагічне становище українців, національне життя яких поставлено на кін.

Українську національну свідомість придушено. В наслідок державної політики лінгвіциду, українську мову на Україні напівубито. Тепер прегарно-мелодійну нашу мову можна почути лише в найглухіших селах, з уст колгоспників, найпокривдженішого шару сучасного українства.

У всіх ділянках суспільного життя (таких, як виробництво, наука, навчання, культура, управління тощо) панує російська мова.

Українці, один з найстарших автохтонних народів в Європі, тепер мають незрівняно менше прав ніж, скажімо, чорне населення Південно-Африканської Республіки, про важке національне життя якого так багато розписується радянська пропаганда.

Народові України загрожує таке національне зникнення, яке вже сталося з понад десятьма мільйонами українців, що живуть на території РРФСР.

Україну перетворено в економічну колонію Москви; в ній розвиваються лише ті види промисловости, які конче потрібні Росії для розвитку своєї держави: видобувна, металюргічна, сільське господарство та деякі галузі машинобудування.

Злочинна політика русифікації на Україні виявляється у трьох її різновидах:

1. Русифікація державно-примусова

У теорії — це ідеологічний постулат про т. зв. "неухильне зближення всіх народів і народностей" і про, нібито, виникнення нової історичної спільноти (нації) — радянського народу". Про те,

що в терміні "зближення націй і народностей" ідеологи КПРС вбачають вбивство націй, свідчить такий факт. У проєкті нової конституції СРСР у розділі "Соціяльний розвиток і культура" (стаття 19) читаємо: "Радянська держава сприяє... стиранню різниці між містом і селом, розумовою і фізичною працею... та зближенню всіх націй і народностей СРСР". У цьому реченні підрядного зв'язку до присудка СПРИЯЄ тяжіють два однорідні (одночасні, значить) додатки, тобто автори тексту ототожнюють, з одного боку, поняття стирання різниці поміж містом і селом, розумовою і фізичною працею, і з другого — стирання різниць поміж націями і народностями. Потвердженням того, що під новою історичною спільнотою (нацією — радянським народом) офіційно теоретики розуміють одномовну націю з усіма російськими ознаками, є той факт, що державно-партійна еліта всіх шаблів послуговеться постійно російською мовою і виявляє підкреслено великоросійський патріотизм. Немає сумніву, що вони — наші радянські організатори і спрямовувачі — перш за всіх є ця "нова історична спільнота — нація".

Теоретична засада про зближення — вбивство націй — має свою переємність у русифікаторській практиці КПРС.

Ліквідовано українські автокефальну православну і греко-католицьку церкви, а замість них на Україну поширено московську православну на чолі з московським патріярхом, хоч стаття 48 Деклярації проголосила свободу сповідання своєї релігії. Згідно з Гельсінкськими угодами, Радянський Союз зобов'язаний повернути українцям їхню віру.

Членів Української комуністичної партії (т. зв. укапівів) страчено, або замордовано у 30-их роках за те, що вони висували гасло українзації суспільного і державно-політичного життя на Україні.

Така ж доля спіткала всю чесну національно-свідому українську інтелігенцію і найкращу частину селянства.

Щороку зменшується кількість періодичних видань, друкованих українською мовою, і збільшується кількість таких видань російською. Нанівець зведена кількість загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання.

З метою русифікації створюються умови для міграції населення поміж УРСР та РРФСР. В Україні на Правобережжі надалі існує впродовж десятків років хронічне безробіття, через що люди змушені виїжджати до Сибіру чи інших більш сприятливих місць Росії. Разом з тим у РРФСР працюють вербувальні бюро для росіян, що бажать поселитися задля вигідних умов у сільській місцевості України.

Створювана тисячоліттями культура і духові надбання укра-

їнського народу паплюжиться фальшивою російською доктриною.

Навчально-виховний перебіг дошкільних, шкільних і вищих закладів, академічні студії, засоби масової інформації поставлено так, щоб придушувати національну гідність українців.

Спотворюються факти історії України, брехливо викладаються питання самобутности українського народу, походження і розвитку української мови тощо.

З другого боку, все, що стосується Росії і російського народу, фальшується так, щоб довести велич російської імперії (СРСР) і месіянську роль російського народу.

Усебічне обдурення — ще з дитинства пересічний українець вважає, наприклад, що він з походження є росіянин-москвин, але тільки провінційний, окраїнний. Звідси, нібито, і його назва — українець.

Разом з тим українців, що набули національної свідомости, пізнали правду про свій народ і Україну, оголошують буржуазними націоналістами. Будь-яке висловлення своїх думок загрожує ув'язненням на тривалий термін до табору примусової праці, або психіатричної тюрми.

Як і в усі часи існування російської імперії, тепер переважна кількість політичних в'язнів СРСР є українці — патріоти, єдиною провинною яких є пізнання самого себе і любов до України.

II. Русифікація з примусу

У результаті жорстокої політики державної примусової русифікації в Україні склалися такі життєво-політичні умови, за яких люди змушені пристосовуватися до них, щоб забезпечити своє існування, а не лише, щоб зробити кар'єру.

Через зневіру людей у можливість внутрішньо-політичних змін національного характеру, виник феномен пристосуванства.

Виникають нові речники і нові підспівувачі, що, здеморалізувавшись (чесні гвалтують своє сумління), дують в унісон облудному голосові з Кремлю.

І ті, що сидять вище, і ті, що, як кажуть, на місцях, добивають рідну матір — чи то йдеться про "наукову" розвідку, чи в ділянці літератури, чи в громадсько-політичному житті, а чи, навіть, у побутовому житті.

Із феномену пристосуванства на Україні виник тип українця-малороса.

Пересічний малорос іде за течією; у політично-громадському житті він пасивний. Залишаючися, за своїм характером, укра-

їнцем, такий малорос поступово забуває українську мову, хоч знання російської виявляє з помітною домішкою українізмів до кінця життя; через брак гуманітарних знань, він стає великоросійським патріотом і дітей виховує вже росіянами (дарма, що в паспорті вони зазначені українцями). Ті малороси разом з євреями складають більшість негуманітарних науково-академічних апаратчиків СРСР, бачимо їх серед офіцерства, — сюди не належать мешканці міста і робітничих селищ, ті, які, допіру вийшли з села.

Феномен пристосуванства породжує і мерзенного типа малороса, який в усі часи посідав місця державно-партійного апарату всіх щаблів, був завжди бюрократом.

Остерігаючися, щоб його не звинуватили в т. зв. буржуазному українському націоналізмі, такий малорос знищував усе, що виявляло національні ознаки.

Певною мірою такі люди спричинили українофобство з боку росіян.

III. Русифікація самоусвідомлена

Яскравим свідченням "торжества ленінської національної політики" є "історичні" досягнення КПРС у ділянці "стирання різниць поміж націями і народностями" та "створення нової історичної спільноти — нації — радянського народу", які в Україні виявляються в самоусвідомленій русифікації українців, тобто русифікації "свідомої", як мети, як ... [нечітко], як події найвищого порядку.

Ми — жертва політики русифікації. Чому ж так сталося, що в часи найбільшого розквіту української нації українці зрікаються рідного народу, з доброї волі перебирають на себе чуже? Чи, може, вони не здатні зрозуміти того обману? Але чому їх не оголошують зрадниками батьківщини і не засуджують за статтею 56 КК УРСР!

Ба, зовсім навпаки — такі люди зазнають поваги і для них відкриваються двері офіційного злітання вгору. ... [нечітко]. Ні, українці затруєні наркотиком ідеологічного дурману!

Стан української радянської дійсності заперечує розквіт нації і навіть кожний бачить зникання національних ознак.

Щодо майбутнього держава поставила собі за мету вбивство — зникнення націй. Про минуле України українцям соромно й згадувати, бо кому приходило б у голову, що України, як держави, ніколи не було (нібито лише тепер є УРСР); Київська Русь вважається за російську (у значенні московської) державу. Розмовляти

українською мовою сприймається за ознаку "хохлацького" походження з південних закутків.

З другого боку, яка велич бути росіянином! Ще немовлятком українець бачив фантастичний малюнок "золотобанного Кремлю в столиці його батьківщини"; а ще інша велич — скоро весь світ вивчатиме російську мову!

Так прищеплюється українцям психологічний комплекс своєї меншевартості.

Разом з тим набування освіти, розвиток своєї особистості можливий тільки через російську мову і російські культурно-духові цінності.

Таким чином логічно виникає комплекс надолуження. Щоб дорівнятися до "вищого" — українець вибирає шлях російської асиміляції.

Самоусвідомлена русифікація висвітлює трагічне національне становище українців. Державно-партійна політика супроти такої асиміляції — однозначна, таке явище вважається "прогресивним". Офіційні чинники заохочують до творення "науково-теоретичних" праць на тему самоусвідомленої русифікації і сприяють їх пропаганді.

Така є наша радянська дійсність.

Підписаний Радянським Союзом Кінцевий акт Гельсінкської наради означає: "Держави-учасниці будуть поважати права людини й основні свободи, у тому — свободу думки, совісти, релігії, переконань, зібрань, без розрізнення раси, статі, мови й релігії. Вони будуть сприяти і розвивати ефективно здійснення громадських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод, які випливають з притаманної гідності кожної людської особовості і є суттєвими для її вільного і повного розвитку... У ділянці прав людини й основних свобод держави-учасниці будуть діяти у згоді з метою і принципами статуту ООН та Загальної декларації прав людини".

Але те, що радянський уряд заявляє, нібито СРСР повністю виконує Загальну декларацію і міжнародну конвенцію з питань громадських і політичних прав та всі пункти Кінцевого акту, свідчить, що Кремль зовсім не має наміру лібералізувати свій режим; навпаки, ми відчуваємо закрут гайок.

Портрет Сталіна вже з'явився під робочим склом чинників державно-партійного апарату.

Не можна говорити про порушення Гельсінкських угод у СРСР, бо в Радянському Союзі зовсім відсутні елементарні права людини і свободи.

З названих причин я зрікаюся радянського громадянства.

До заяви я додаю:

1. Пашпорт колишнього громадянина СРСР Калиниченка В. В.

2. Військовий квиток.
3. Диплом про закінчення Київського інституту народного господарства імені Коротченка.
4. Копію вироку, за яким я відбув 10 років ув'язнення.

Серпень 1977

В. Калиниченко

Лист Йосипа Терелі до Папи Павла VI

На Захід продістався ще один документ українського самвидаву, а саме лист Йосипа Терелі до Папи Павла VI, повний текст якого друкуємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 22 лютого 1978.

Йосип Тереля народився 1943 року на Закарпатській Україні. 1962 року його засудили на 4 роки таборів, обвинувачуючи в крадежі зброї. Тереля втік з табору, його зловили і судили вдруге, після того він ще раз утік і його знову піймали. В наслідок цих спроб утечі, Терелю перевели до спеціальної психіатричної лікарні в Сичівці в 1972 р. 1976 року рішенням суду Терелю звільнили. В грудні 1976 року Тереля написав відкритого листа до начальника КГБ Ю. Андропова, протестуючи проти переслідування Української Католицької Церкви. Цей лист кружляв в українському самвидаві і був надрукований на Заході.

28 квітня 1977 Терелю ще раз запроторили до психіатричної лікарні в м. Берегові на Закарпатті. 10 червня 1977 Берегівський районний суд розглядав справу Й. Терелі у зв'язку з його спробою втекти з лікарні. Суд відбувся у відсутності підсудного та його адвоката чи будь-якого представника Терелі; навіть дружині заборонили вступ у залу суду. В середині червня прокурор Берегівського району А. М. Мешко повідомив дружину, що рішення суду (запроторити Терелю до спеціальної психіатричної лікарні) було скасоване, бо попередньо порушено право Терелі на захист, і що швидко відбудеться новий суд з адвокатом, але Терелю все ж таки вишлють до спеціальної лікарні.

На початку липня суддя Йосипчук сповістив Олену Терелю, що її не повідомлять, коли відбудеться суд над її чоловіком, бо закон до цього не зобов'язує. Щойно при кінці липня дружина Терелі дізналася, що другої суд над її чоловіком відбувся 27 червня і що його перевезли до Дніпропетрівської спеціальної психіатричної лікарні.

Наступникові св. Ап. Петра, Пастирю Римському, Отцю Павлу VI
від вірного гр.-католицької Церкви Христової

Йосипа Терелі
(Україна, Закарпатська обл.,
м. Свалява, Чапаєва 8)

"...Нехай перед лице Твоє дійде стогін в'язня!" (Пс. 78, II).

Ваша Високосте!

Гіркі часи переживає нині гр.-католицька Апостольська Церква України. Ми, вірні Церкви, змушені таємно хрестити, вінчати, сповідати і хоронити! Наше священство в таборах, психлікарнях, фізично знищене... Ті, що лишилися живими і не покинули своєї пастви, пам'ятають, що наша віра тримається на твердості, повноті і життєвості. Ми твердо віруємо в усе те, що св. Мати Церква наказує вірити. Найгідніші створіння Божі на землі є люди, і ми віруємо, що і волос не впаде з наших голів без Всевишньої волі на те... Але людство розділене антихристом, що нині вже є живий із слугами своїми поміж нас. Я проживаю, із Божої ласки, у державі, де бути християнином — злочин! Ще ніколи, за всю історію християнства, на вірних і слуг Церкви Христової не було таких гонінь і переслідувань, як нині. Українські католики позбавлені всього — родинного щастя, вільно проповідувати, відправляти обряди нашої Церкви — ми в катакомбах!

"Коли б не Господь, що був з нами, як повстала була на нас людина, то нас поковтали б живцем, коли розпалився на нас їхній гнів..." (Пс. 123, 2, 3).

У чому річ?

Чому слуги князя Тьми з такою злобою і ненавистю переслідують дітей Божих? Відповідь у св. Письмі. І тому не дивно, що християнські країни Європи сліпо слідуєть облудливим домаганням безбожників. Нещодавно, рівно два роки тому, відбулася Гельсінкська нарада. Багато говорено, а наслідки: демократизація Еспанії, Чіле, — і в протипагу їм терор, в'язниці, психлікарні за слово Правди в СРСР. Керівні кола велетенської імперії відкрито знехтували власні підписи під міжнародною угодою: за слово Боже тут розпинають дух живий!

Із своїх 34-ох років, 14 я провів у тюрмах і концтаборах СРСР та психіатричних лікарнях. 7 квітня 1976 року мене було звільнено, а вже через тиждень виселено за межі області — за мною ходить державне гасло: войовничий католик.

За рік т. зв. дарованої волі мене тричі арештовували, двічі запроторювали до психіатричних лікарень, де мене насильно "лікували" — свідомо нищили! Так, 2 листопада 1976 року, мене

заарештовано і завезено до обласної психлікарні в м. Вінниці, де я пробув 28 днів, і тільки завдяки клопотанням Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод та Московській групі, мене було звільнено. Та на цьому мої митарства не скінчилися. Погрози вбивством! тюрмою! вічним ліжком у психлікарні! — за одне: я відкрито виступив, що я український католик. У СРСР почалася розправа над дисидентами та віруючими. Шлях до Београду, шлях до "нової конституції" простягся через вбивства, тюрми, психіатричні лікарні. Арештовані чотири члени Української групи сприяння: М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич, М. Маринович, арештований Берладяну в Одесі, арешти в Харкові, розгромлена в Ленінградській області підпільна друкарня "Християнин", що друкувала св. Письмо, чотири вірні під слідством. 28 квітня 1977 року заарештовано мене. Шляхом підступу і обману мене завезли до обласної психіатричної лікарні м. Берегове. Причина? Офіційно, ніби рішення Мукачівського районного суду з 1 квітня 1976 року незаконне, а в дійсності, як повідомили в обласній прокуратурі м. Ужгород мою матір Терезу Маргарету, за "довгий язик".

У лютому 1977 року ми з дружиною Оленою Терелею звернулися в Українську громадську групу сприяння з заявою, щоб вони клопотали перед урядом СРСР та урядами Заходу про наш виїзд за межі СРСР з правом повернення назад. Документ Української групи сприяння про "еміграцію за релігійними й економічними мотивами" семи родин, що проживають на території УРСР, був надісланий на розгляд Конгресові США. Відповідь — репресії! 19 травня я втікаю з тюремного відділення обласної психлікарні м. Берегове, де завідуючим відділенням є вірний слуга КГБ, свідомий убивця, "лікар" Бондар Роман Йосипович. Ось прізвища злочинців, які перевершають катів гестапо і все те, що було до них:

Інститут ім. Сербського — проф. Пальце Маргарита Фев., лікар Фокін Александр Альберт., (померлий) проф. Лунц Роман Данилович;

Спецлікарня м. Сичівка я. о. 100/5 — начальник 10 відд. лейт. Буть Юзек К., нач. 7 відд. Царьов, нач. 4 відд. Зеленеєв Альберт Л.;

Берегівська обл. спецлікарня — головний лікар Романович Ірина Тео., зав. II відд. Бондар Роман Йосипович, нач. уп. КГБ м. Берегове майор Майстра;

Вінницька обл. психлікарня — зав. I відд. Слічний Іван Васильович, лікар Враніцький Олег Олекс.

Ось кати, які прикриваючися "всесильним" КГБ та білими халатами, чинять злочини, яким немає рівних в історії людства!

Упродовж трьох років, які я пробув у спеціальному концтаборі м. Сичівки я. о. 100/5, мене, як психічнохворого, насильно

лікували під наглядом трьох кагебістів, що були прикріплені до мене, як "вихователі". Ось прізвища злочинців: майор Шестінський, обл. уп. КГБ м. Смоленськ, капітан Станкевич, обл. уп. КГБ, ст. лейт. Сазонов, уп. КГБ м. Вязьма.

Після звільнення я став рахуватися за майором Гупаком В. П. Із його слів, уп. КГБ м. Київ — нині неіснуючою справою займається обл. уп. КГБ м. Ужгород — майор Тимко та інші. (Нерозбірливо).

Кінця злочинам безбожного світу годі сподіватися без протистояння всіх християнських сил світу. Я нині на нелегальному положенні, дружина без прописки і роботи, мені страшно подумати, що наше дитя побачить світ несправедливості, жорстокого гноблення з боку тих, що іменують себе комуністами!

Єдиний шлях — це нелегальний перехід кордону. Гельсінкська угода це фікція, якою прикрилися сталіністи СРСР. А тим часом християни з своїми родинами під загрозою фізичного винищення. Тільки за те, що людина вирішила покинути цю велетенську тюрму, що іменує себе СРСР, її чекає смерть, тюрма, психлікарня!

Єдина моя надія на св. Апостольську Церкву, на Вашу милість, Ваша Високосте, допомогти нам покинути цю страшну державу.

Благаємо наших братів і сестер католиків світу та всіх християн стати на нашу оборону; стати на оборону замученої гр.-католицької Української Церкви!

"Хай земля відкривається і хай породить спасіння за правду..."
(Кн. П. Ісаї 45, 8).

Вірний св. Апостольської Церкви Христової

3 червня 1977

раб Божий Йосип

Український "поп-арт" Наталки Гусар

Творчість Наталки Гусар — це щось зовсім нове і свіже в нашому мистецькому світі. На виставці в галерії при Українсько-канадській мистецькій фундації в Торонто (Канада) вона показала 16 керамічних скульптур, прикріплених до панелів і повішених на стіну, та одну тривимірну скульптуру, вміщену на стояку. Здебільша панелі були складовою частиною твору, інколи були тільки покриті мішковинням цікавих, може, однак, надто крикливих кольорів. Скульптури виготовлені з білої глини на порцеляновій онові й покриті глянцюрою в пригашених гармонійних кольорах, спрепарованих самою мисткинею.

Наталка Гусар відтворює з кераміки предмети щоденного вжитку або їжу. У неї вірний деталь, формою і фактурою він зовсім нагадує імітований предмет, їжа виглядає навіть апетитно. Вона у своїй творчості безсумнівно є під впливом мистецьких напрямів дада, сюрреалізму, а передусім "поп-арту". Дадаїст Душам уже в 1914 році дав на мистецьку виставку полицку з пляшками. Ольденбург, визначний представник "поп-арту", з яким найбільш споріднена творчість нашої мисткині, знаний, між іншим, з своїх скульптур: *Сало, салата і помідори*, тістечка та "гамбургери". Твори Ольденбурга з набиваного брезенту або з гіпсу покриті кольоровою емаллю. Вони великих розмірів, а скульптури Гусар природної величини.

Мистці напряму "поп" брали свої образи з міського оточення 20 століття. У них бачимо відхід від цілковитої безпредметності, у них реалістичні кольори і фактура, що приховує методи виготовлення твору. Вони просто хочуть, щоб ми забули, що це імітація, а шукали нового змісту в щоденних предметах. "Поп-арт" не був проти-мистецьким, але він ломив багато визнаних канонів і шокував глядача. Психологічно навантажені, деколи двозначні образи, характерні для "поп-арту", бачимо і в нашій мисткині. Вона примушує глядача до певної інтелектуальної гімнастики.

У Наталки Гусар твори також буденного змісту; коли до них, однак, приглянутися, зауважимо чуттєвість, а навіть сентиментальність, відносно не популярну в авангардному мистецтві.

Всі складові частини скульптур нашої мисткині виконані нею самою, тим часом як мистці напрямів, про які згадано раніше, включали в свої коляжі, картини і скульптури різні предмети: пляшки, бляшанки від консервів, крісла і подібне інше.

"Новий реалізм" українцям не чужий. Уже в шістдесятих роках

Драч писав баяди про "випрані штани" і "про відро", довівши, що об'єктом мистецтва можуть бути банальні, щоденні речі.

Тематика Наталки Гусар чисто автобіографічна. Гусар "приїхала" до США у матірньому лоні, народилася вже на цьому континенті, провела дитинство в США, а останніми роками жила в Канаді. Її світосприймання є світосприйманням американської чи канадської українки з усіма її конфліктами. Її творчість виросла з власної потреби вислову, зовсім органічна, ніким не прищеплена. У неї дуже тепле наставлення до всього українського, що віддзеркалюється в назві виставки: "Золоті форми", як теж у багатстві золотих і білих кольорів. Вона приглядається до нашого суспільства знутри, а не ззовні і тому її можна критикувати й висловлювати сатиричні завваги.

Огляд виставки я почну з скульптури під назвою *Іміграція*, яка позначає початок всіх переживань і настроїв мисткині, відтворених у цій колекції. Бачимо дві пари виношених черевиків, одні чоловічі, другі жіночі, пару хлоп'ячих сандалів на дерев'яних дошках. Все так точно відтворене, що глядач ніби бачить шкіряне взуття. Побіч цього твору, як дальший коментар, була приміщена фотографія батьків і старшого брата Наталки Гусар, зроблена невдовзі по їхньому приїзді до Америки.

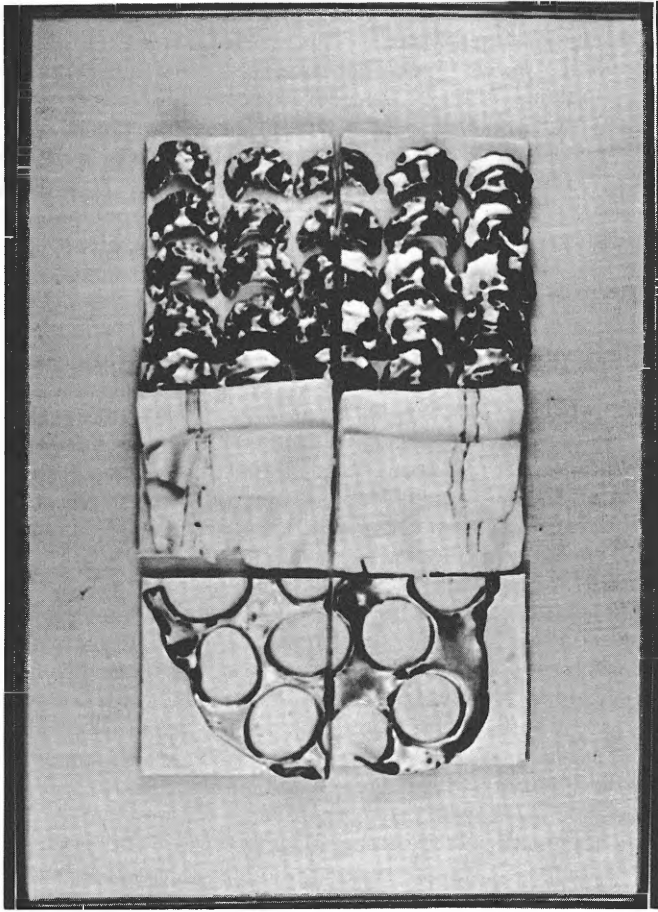
Відтак глядачеві слід було перейти до серії одинадцятьох скульптур, пов'язаних з символікою вареників. Вареники стали метафорою дитинства мисткині, як і імігрантського суспільства. Гусар передає тут свої враження від розгубленості у нових обставинах, від спроб пристосування, від занедбання справжніх традицій та бунту молодого покоління.

Золота форма — скульптура великого формату з шістьох кахель, гармонійно скомпонована і на зорове сприймання приємна. Бачимо трансформацію з золотого тіста з повикраюваними вареницями до готових уже пухнатих вареників.

У назві *Що за різниця, і те і те бараболя* мисткиня вжила свідомо або несвідомо західньоукраїнський діалект, мову підгрупи нашої іміграції, до якої належать і її батьки. Воно зовсім правильно, що назва, як і зміст, віддзеркалює реальність з усіма її прикметами. Назви в Гусар довгі, часто описують якусь нескінчену дію, як це робили дадаїсти чи "поп"-мистці (Душам: *Гола йде вниз сходами* або Дональдсон: *Це довго не потриває*). У творі *Що за різниця...* бачимо пластмасову поверхню стола, таку типову для дешевих ресторанів Мек Доналдса, а на ній картонну коробочку з золотими смаженими картоплями "френч фрайс", серед яких загубився один білий вареник.

Гей, що ти там робиш? має подібну тему. Бачимо, однак, уже елегантну скатерку, накриття до столу, а на тарілці між золотими спагетті знову вареник. Імігрант є вже в кращому товаристві. У цій

Наталка Гусар: Золота форма (керамічна скульптура).

скульптурі особливо помітне опрацювання деталей.

Скульптура *Лінівні вареники*, на мою думку, повинна була називатися *Лінівні пироги*, залишився б тоді мовний реалізм, як і двозначність назви: спрощення готування традиційних страв, як і західньоукраїнська страва — ромбики з сирного тіста. На панелі бачимо тубки, подібні до тих, в яких продають зубну пасту. Одна тубка вже вся витиснена, а з другої виходять готові вареники. На тубках написи "Лінівні вареники з сиром" і "Нові" зовсім нагадують

комерційні етикетки. Композиція твору горизонтальна і не така цікава, як в інших скульптурах.

Дванадцять страв — це спостережене затрачання значення традицій і зведення їх до бездушного обов'язку. Бачимо імітацію пластмасової таці, такої в яких продають заморожені т. зв. T. V. Dinners. У перегородках вареники, голубці, узвар, гриби, кутя, калач, дві торбинки з написом: "Instant Borsht" і "S. O. S. Mushroom flavoured gravy". Таця висувається з картонної коробки, на якій знову написано: "SVIAT VECHIR", "meatless", "12 Course Dinner", "Just heat and serve", "With extra vushka", а в самому куті SVYNSTVON, цей напис зовсім подібний до напису фірми SWANSON, яка виготовляє морожені страви для швидкого нагрівання. Написи нечіткі, може тому, щоб не відвертати уваги від страв.

У скульптурі *Сніданок 7 січня* на частинно закритій накривкою сковороді бачимо вареники, на яких сліди виделки, голубці і гриби. Мисткиня, мабуть, хотіла показати ще смачну пригрівану страву, що приємно нагадує Свят-вечір. Через труднощі з глязурою колір голубців вийшов дещо неапетитний, створюється враження радше безбарвного ранку по доброму святкуванні.

Далі борщ — найбільш сюрреалістична скульптура. Знову гра слів, назва, очевидно, двозначна. Враження моторошне. Розлитий з повної тарілки борщ нагадує кров, ложка вилвила між вухами людське вухо. Перспектива вивихнена, типово сюрреалістична. Ми дивимося на тарілку зверху, а борщ ніби виливається вбік. Мисткиня, мабуть, думала про Щедрий вечір, про те, що борщ уже "переливається"; натяк на картину *Далі Христос св. Йоана на хресті*.

Ми йдемо до них у неділю, але я дійсно не знаю, що їй принести, вона все має! не випадає йти порожнем — єдина скульптура, не повішена на панелі, і її можна оглянути з усіх боків. Зображена чорна коробка з написом "Creeds" (назва пишної крамниці в Торонто). Зверху коробка оздоблена стрічкою, відкрита, а в середині золоті вареники.

Скульптура *А я часами так чуюся на бенкеті* зображує картоплю, ніжик і лушпиння на срібній гравірованій таці. Символіку цього твору важче зрозуміти. Мисткиня, мабуть, хотіла сказати, що картопля лишається простою картоплею навіть на дорогій срібній таці. Їй, однак, не пощастило відтворити цінність срібла, як вона це зуміла зробити з золотими предметами, і таця справляє враження дешевої.

У творі *Мамо, я не хочу...* бачимо дитячу сандалю, символ брудної вулиці, кинений між свіжо зліплені вареники на білій скатерці. Тут бачимо бунт дитини проти всього, що дороге для матері. Маємо елемент шоку, навіть іконоклязми, такої типової для авангардних рухів (Пікабія і Душам колись скопіювали Мону Лізу і домалювали їй вуса).

У назві *Вероніка вареники* — алітерація і гра слів. Цей твір найбільш елегантний з усієї виставки. На білій скатерці-хусті тарілка з золотим беріжком, наче авреоля, а на ній вареники. Це наче зображення чогось святого, образ, який не щезає з очей, приємний спогад про все добре, що вже в минулому. Це кінець одного епізоду. Для підкреслення враження майже всі кольори білі.

Переходимо до іншої групи скульптур.

Юність вже в шафі може найслабша річ на виставці, хоча дотепна. На вішаку пластовий однострій з відзнаками, хустка, беретка, пояс. Полотно сорочки і сукно беретки не віддані достатньо пластично, не відчувається фактури. З віддалі скульптура нагадує суцільну безформну пляму.

У творі *А після того всього... вечеря* бачимо елегантну скатерку, а на тарілці жіночі чобітки приглушеного червоного кольору, жовті коралі і білий бюстгальтер. Символіка безсумнівно еротична. Можна питати: після чого? Після інтимної зустрічі? Після відкинення "гопакових" традицій? Чи дівчина змінила одяг, чи взагалі неодягнена? Чи приносить жертву з речей, які були їй дорогі? Чи просто це символ "традиційної" вечері для "традиційного" хлопця?

Юніті Гріл — це малий ресторан у Торонто, в якому подають українські страви. На скульптурі *Розмова в Юніті Гріл* бачимо на поверхні стола, типового дешевенького ресторану дві чашки з недопитою кавою (на одній слід губної помади), тарілка з недоїденими варениками, коробка з сигареток, недокурки, пом'ята паперова серветка. Бачимо, що тут була якась розмова чоловіка з жінкою, що курили, не докінчили їжі, що було напруження...

Бандероля зображує дуже реалістичний коверт з печаткою CUSTOMS, з коверта висувається хустка на голову, автоматичні ручки, гума до жування.

Супровідною скульптурою до попередньої є *Лист з України*: з коверта повітряної пошти висувається вправно імітований дешевий папір з синіми поздовжними і поперечними лініями, частинно зложений, але можна відчитати уривки листа. Хтось щиро дякує за пересилку, пише про здоров'я членів родини.

В обидвох останніх творах мисткиня дає нам відчути її власне і наше спільне почуття вини за не раз маловартісні пересилки в Україну, якими ми намагаємося заспокоїти своє сумління.

Як бачимо, не тільки зміст скульптур, але й їхня душа імігрантсько-українська. Наталка Гусар переходить скалю емоцій: любови, пристрасти, носталгії, бунту, іронії. Вона присвятила велику частину виставки вареникам не тому, щоб насміятися з побутовщини, і не тому, що вона вірить, ніби вареники є важливим виявом нашої культури. Для неї вареники стали тим, чим для Равшенберга була пляшка "кока-колі", а для Ольденбурга його "гамбургери" — просто спостереженням щоденного побуту середовища, в якому вона живе.

Мисткиня, як і багато молодих людей сьогодні, відчуває погорду до американського комплексу рога достатку. Її спостереження над їжею нагадують нам картини голландських малярів 17 ст., на яких бачимо пребагаті страви доби зацікавлення середніх клас матеріальними надбаннями.

Англійський мистець і історик Ричард Гамільтон назвав колись творчість дада як акт очищення. Такий власне акт очищення я бачу в творчості нашої мисткині. На майбутнє вона плянує вже йти новими мистецькими шляхами.

Наталка Гусар щойно почала експериментувати з керамічною скульптурою. Вона закінчила мистецькі студії в Даглес коледжі Ратгерського університету в Нью-Джерсі й досі експериментувала в різній техніці. Це була її перша виставка.

Афішу наша мисткиня виготовила з білого кухонного рушничка з червоною обвідкою, а на ньому прикріпила кілька рядів керамічних вареників. Запрошення і каталог мали викарбувані вареники на папері. Відкриття відбулося 3 грудня 1977 року. Почесні гості носили керамічні вареники в бутоньєрці. Присутніх було багато, особливо молоді. Гостей частували, крім шампанського, борщем і пиріжками.

Ліда Палій

Збірка про українську революцію

Hunczak, Taras (editor). THE UKRAINE, 1917-1921: A STUDY IN REVOLUTION. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. 424 pp.

Гунчак, Тарас (редактор). УКРАЇНА 1917-1921 РОКІВ: ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ. Кембрідж, Массачусетс: Український науковий інститут Гарвардського університету, 1977. 424 стор.

Перед упадком царського уряду в лютому 1917 року український національний рух у Наддніпрянщині був слабкий і неорганізований. Він був мрією невеликих клітин національно свідомої інтелігенції й мав малу підтримку від інших верств суспільства. Ще при кінці 19 ст. Агатангел Кримський писав Іванові Франкові: "... у нас бо всіх українофілів, мабуть, тільки 300 чоловіка, а 400 напевно не буде". Навіть з визнанням української мови після революції 1905 року можливість ширшого розвитку національного руху під царським урядом поволі зникла. Демонстрації в Києві весною 1914 року у століття народження Тараса Шевченка були тільки тимчасовою маніфестацією, яку уряд скоро придушив. З початком першої світової війни царський уряд почав широкі репресії проти членів та установ українського руху, не тільки в Наддніпрянщині, але також у Галичині. Виглядало, що український рух був серйозно, якщо не фатально поранений.

З упадком старого режиму та з установленням нової революційної доби, український рух вийшов з катакомбів і здобув тисячі і тисячі прихильників. Українські демонстрації в Петрограді (з 30.000 учасників) і в Києві (з майже 100.000 учасників) та українська участь у виборах до загальноросійських законодавчих зборів (де українські партії виграли більше ніж 5 мільйонів голосів) показали і прихильникам і ворогам цього руху його живу важливість для ширших мас: Це була героїчна епоха для українського народу. На жаль, це також була трагічна епоха. Український рух стояв віч-на-віч не тільки перед російськими ворогами правих і лівих напрямів, але також перед національною несвідомістю сільського народу, який хотів переважно тільки здобути більше землі. Через брак часу і спокою для ширшої органічної роботи серед українського суспільства, через незрозуміння аграрної революції членами українських урядів та через зовнішню інтервенцію, українські самостійники були розбиті.

Невдача самостійницького руху відбилася в історіографії української революції, де "історики" і мемуаристи скидали вину за провал на своїх ідеологічних противників. Довгими роками дослідники російської і східноєвропейських революцій не могли знайти об'єктивної праці про

українську революцію. Тільки двадцять шість років тому появилася монографія Джона Решетаря *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1952), яка була першим науковим дослідженням української революції англійською мовою. Без полеміки, автор дбайливо прослідкував революційні події та розширив науковцям розуміння наслідків лютневої революції і державного перевороту на Україні. Дотепер ця праця не втратила своєї наукової вартости.

Рецензована збірка статей — це спроба розширити наукове дослідження української революції висвітленої у Решетаря. Збірка народилася на конференції організованій УВАН у травні 1968 року. Вона складається з історичних нарисів, з глибших інтерпретативних аналізів і з додаткових матеріалів: коротка передмова Річарда Пайпса, добра мапа українських земель приготована Любою Прокоп і, ще важливіше, тексти чотирьох універсалів Центральної Ради в доброму англійському перекладі М. Богачевської-Хом'як і Р. Хом'яка.

До першої категорії можна включити статті професорів: Володимира Стойка про українські національні аспірації й російський Тимчасовий уряд; Ігоря Каменецького про уряд Центральної Ради; Гараса Гунчака про уряд гетьмана Павла Скоропадського; Марти Богачевської-Хом'як про Директорію і Юрія Бориса про політичні партії на Україні. Вони солідно прослідкували умови національного руху 1917-1920 років, але додають мало нового до історіографії української революції. Історичні нариси Ярослава Білінського про комуністичну інтервенцію, Богдана Боцюркова про зміни в Православній церкві під час революції, Олега Федішина про взаємини між німецькою політикою та Союзом Визволення України, Джорджа Брінкля мол. про антантську політику й французьку інтервенцію в Україні, Константина Варварова про відгук Америки на український рух під час революції та Франка Сисина про Нестора Махна — збільшують наше знання цієї бурхливої епохи. Статті Джона Решетаря про ролі КП(б)У під час революції, Івана Лисяка-Рудницького про ідеологічне минуле IV Універсалу та Артура Адамса про українських хліборобів та їх масове вбивство — це більш інтерпретативні, ніж описові студії.

Найцікавішими й найоригінальнішими в збірнику є студії Боцюркова, Сисина і Лисяка-Рудницького.

Покладаючися на рідкісні церковні газети і журнали та інші матеріали, Боцюрків уважно простежив спроби рядових членів духовенства українізувати Православну церкву. Майже всі російські і русифіковані єпископи на Україні гостро запротестували проти цих спроб. Боцюрків показав, що більшість української, переважно соціалістичної, інтелігенції була байдужа — вона пам'ятала, що ще недавно церква була інструментом реакції і русифікації. У своїй статті Сисин виправив більшість популярних інтерпретацій анархістичної ідеології Нестора Махна. Автор подав майстерну аналізу розвитку української націо-

нальної свідомости в Махна на еміграції в 1920 роках та ствердив, що Махно став українським анархістом у національному, не в політичному, розумінні слова. Лисяк-Рудницький чітко проаналізував українські концепції державности в світлі соціально-політичної думки XIX і XX ст., зосереджуючися на федералістичних і самостійницьких орієнтаціях мислителів національного руху. Він подав відмінну аналізу суперечливих ідеологічних тенденцій Центральної Ради і українського руху в 1917-1918 роках.

Шкода, що деякі праці в збірці не досягли подібного наукового рівня. Стаття Адамса, наприклад, репрезентує менш успішну частину цієї збірки. Автор хотів дослідити причини української аграрної революції і анархію хліборобів. Дотепер ця тема ще не знайшла достатнього висвітлення в історичній літературі. Тому що більшість дослідників української революції взагалі оминають цю складну проблему, стаття Адамса могла мати великий науковий потенціал.

Автор має рацію, що треба зосереджувати увагу не на міські політичні партії, але на переворот у селах, щоб краще зрозуміти революційні події 1917-1920 років. У своїй статті він подав нарис взаємин між хліборобами і різними урядами на Україні. Він правильно ствердив, що "селянські маси скидали [кожну] політичну організацію, яка не могла задовольнити їхніх потреб, і тисячі селян що кілька місяців приєднувалися до будь-якої нової політичної групи, що обіщувала їм найбільш радикальні реформи" (стор. 260). Адамс подав три причини, чому постала хліборобська революція, а саме: 1) селяни мали "природне" недовіря до всіх урядів, чи українських чи чужих; 2) у них були примітивні економічні й політичні ідеали і 3) вони мали живі традиції анархізму ще з гайдамацьких і козацьких часів. На нашу думку, його перші дві причини нічого не пояснюють, бо вони стосуються до хліборобів цілого світу, не тільки до українців 1917-1920 років. Взаємини між мешканцями села і міста є в загальному ворожі, спеціально в традиційних суспільствах. Автор також, на нашу думку, перебільшує третю причину. Його причини — це поверхові ознаки більш складних проблем: брак достатньої землі та існування несправедливого царського соціо-економічного ладу.

Історик української економіки Ілля Витанович чудово проаналізував цей земельний "голод": "Від 1860 року до початку XX ст. сільське населення України збільшилося на 86%, а площа селянських земель лише на 31%. Понад 75% усього населення України і понад 82% людности української народности займалися хліборобством. Від 1891 до 1900 року емігрувало з України під російською займанщиною ледве 336 тис. осіб, щойно в наступному десятилітті пошавилося переселення за Урал, на Сибір і Далекий Схід... між 1896 і 1916 роком емігрувало туди з України біля 1600 тисяч осіб" ("Аграрна політика українських урядів років революції і визвольних змагань [1917-1920]", *Український історик*, IV, ч. 3-4 [1967], стор. 12). Автор з'ясував, що майже 75% землі

на Україні були в руках селян, які мали 8 десятин або менше. Другий дослідник, Константин Кононенко, писав, що майже 95% хліборобів мали 9 або менше десятин землі (*Ukraine and Russia; A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia, 1654-1917* [Milwaukee, Wis.: Marquette University Press, 1958], стор. 100). Незалежно від того, котра цифра точніша, нема сумніву, що більшість селян України ледве могли жити з своєї землі. У зв'язку з браком землі були також інші важливі проблеми, які погіршували економічну ситуацію хліборобів. Американський дослідник Г. Вайнстайн писав, що на Україні "відстала аграрна техніка давала недостатні жнива, а тому, що оплати викупу й податки поглинали велику частину врожаю, мало лишалося для столу хліборобської родини" (H. Weinstein, "Land Hunger in the Ukraine, 1905-1917", *Journal of Economic History*, II, 1 [May, 1942], стор. 25).

Ці вищезгадані фактори створили глибоке селянське обурення, яке вибухло після знищення органів гнобительського уряду. Як бачимо, аграрна революція в українських селах 1917-1920 років була більш складна, ніж подає Адамс.

Як і у випадку Адамса, рецензент мав великі надії щодо цієї збірки. Але ці надії не здійснилися. На нашу думку, збірка включила забагато нарисів без аналіз, а замало інтерпретативних статей. Шкода, що через брак редакторського керівництва статті Решетаря і Білінського про КП(б)У повторюються тематично і частково фактично та що існує в збірці різноманітний рівень наукової якості. На жаль, у збірці також пропущено різні важливі проблеми української революції — проблеми, які конечно потребують ширшого досліду і соліднішого висвітлення:

1) Тематичний обсяг збірки, на жаль, завузький. Вона потребує вступної аналізи українського національного руху напередодні революції 1917 року та як його слабості і сили були віддзеркалені під час революції. Лисяк-Рудницький заторкнув проблеми українського руху, але він зосереджувався більше на динаміці ідей в малих гуртках, ніж на участі мас у русі. Також потрібний розділ про наслідки української революції. Деякі автори (як ось Білінський, Сисин і Пайпс) згадують, але не концентруються на наслідках цієї епохи. Включення вступної аналізи й інтерпретації наслідків могли б дати читачеві ширшу перспективу українського історичного процесу в XIX і XX ст.

2) Також велика шкода, що редактор не придбав статті про взаємини між Галичиною і Наддніпрянщиною під час революції, або про порівняння революційного розвитку в Галичині і в Наддніпрянщині. Не зважаючи на плани редактора приготувати іншу збірку статей про українську революцію в Галичині, брак будь-якої "галицької" статті в збірці штучно ділить українську революцію на дві зовсім окремі революції, які не мали взаємних зв'язків.

3) Цікаво було б мати принаймні ще одну статтю на тему, як, чому і через які організації й установи революція поширилася серед верств українського суспільства, подібно до солідної статті Боцюркова і до

знаменитої праці Джона Кіпа (John Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization* [New York: W. W. Norton, 1976]). Включаючи події "вершин і низин" суспільства, така соціологічна праця дала б нам глибше розуміння процесу революції і показала б нам проблеми зв'язків між провідною інтелігенцією і зрадікалізованими хліборобами.

4) Заголовок збірки обіцяє більше, ніж подає. Із заголовку читає сподівався, що буде принаймні одна стаття про реакції національних меншостей України на загальну російську революцію, діяльність нацменшостей під час революції, або взаємини між меншостями і українським рухом. На жаль, збірка ігнорує ці складні проблеми і концентрується тільки на українській народній революції, а не на революції більшості народів території України (українців, росіян, євреїв, поляків і ін.).

Беручи під увагу, що нацменшості склали близько 20% населення етнографічних українських земель і що вони грали дуже важливу роль в містах і в економічній та політичній структурі країни, образ української революції в цій збірці є неповний. (Греба признати, що у свою статтю Ю. Борис включив нарис програм неукраїнських політичних партій, але він, на жаль, не проаналізував їх). Велика шкода, що в збірці пропущено найбільш радикальний акт української революції — а саме проголошення закону національної і персональної автономії 24 січня 1918 року. Виданий з ідеологічних і прагматичних причин, цей закон був одним з перших у Східній Європі, який старався забезпечити права нацменшостей. Через анархію й постійні державні перевороти закон мав коротке життя. Не зважаючи на це, він залишається історичним пам'ятником українським і неукраїнським демократичним спробам створити нове толерантне суспільство в несприятливих обставинах. Шкода, що текст цього закону не ввійшов у додаток державних актів Центральної Ради.

Показана в збірці схема української революції є стандартна, бо вона обмежується переважно до української міської інтелігенції і не подає ширших перспектив складної революції відродженого народу. З цього погляду збірка не виконала вповні свого завдання.

Юрій Лібер

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО РУХ ОПОРУ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ

3 березня ц. р. пройшла в Нью-Йорку одноденна конференція п. н. "Рух опору в Східній Європі", яку zorganizували члени Інституту Східньо-Центральної Європи та Школи міжнародних відносин при Колумбійському університеті. Конференція відбулася в рамках третього щорічного з'їзду Середньоатлантийської конференції славистів Американської асоціації сприяння слов'янознавству (Mid Atlantic Slavic Conference of the AAASS). Програма конференції складалася з таких сесій: "Чехо-Словацька весна та єврокомунізм", "Порівняльна поетика Ахматової і Цветаєвої", "Мілован Джілас: між мистецтвом і політикою", "Сучасні теми дебат у радянських суспільних науках", "Дисиденти і реставратори: напрями в російській літературі сімдесятих років", "Єврейський та український рухи опору в Радянському Союзі від 1967 року", "Чеські інтелектуалісти і література за останніх десять років" та "Радянська сільсько-господарська політика: шістдесяті і наступні роки".

У рамках панелю про єврейський та український рухи опору доповідав Генрі Р. Гуттенбах, лектор Міського коледжу в Нью-Йорку, на тему "Внутрішня еволюція єврейського руху опору та її зовнішні імплікації". На думку промовця, головною причиною єврейської еміграції з СРСР від середини сімдесятих років уже не був антисемітизм, а радше став провідним суспільно-економічний чинник, що, за Гуттенбахом, є новим явищем, гідним ширших дослідів.

Програма конференції подавала другого панеліста, Тараса Гунчака, який однак не був присутній, і назначені дискусанти панелю — Олег Федішин і Алфред Кац — не мали тому можливості ввійти у відповідну дискусію. Однак Федішин, нав'язуючи до прослуханої доповіді, подав три загальні сфери, в яких можливі дії представників обох народів. Поперше, це співпраця в справах культури; подруге, справа незадовільної опіки радянської влади над розкиненими по СРСР скупченнями членів обох народів та, потрете, на Заході потрібна не лише співпраця в обороні людських прав, але, на його думку, і співпраця в культурній ділянці, в історичних розвідках та в літературі, яка торкається цих двох народів.

Ю. М.

3 міжнародної преси

Західні пресові агентства Ройтера, ЮПіАй і Ажанс Франс-Пресс подали вже 30 березня ц. р. вістку про вирок фактично закритого суду над Миколою Матусевичем і Мирославом Мариновичем, двома членами-основоположниками Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Суд засудив їх на сім років позбавлення волі у примусових таборах праці і п'ять років заслання. Наступними днями появились повідомлення про вирок у газетах *Вашінгтон Пост* (США), *Дейлі Телеграф* (Англія), *Зюддойче Цайтунг*, *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* (Західня Німеччина) і *Ное Цюрхер Цайтунг* (Швайцарія). Щоденник французької компартії *Юманіте* помістив статтю з гострою критикою судового вироку.

■

Західньонімецька газета *Бремер Нахріхтен* помістила 15 лютого ц. р. вістку про стан здоров'я політичного в'язня Степана Сапеляка. Члени бременської групи Міжнародної Амністії займаються його справою вже впродовж кількох років. Вони повідомили в пресі, що стан здоров'я Сапеляка значно погіршився та що його старенькі батьки зазнають репресій через його протест до Ю. Андропова, шефа КГБ. Бременські члени М. А. хочуть використати заплановані відвідини Брежнева в Бонні для того, щоб домогтися в нього звільнення Сапеляка.

■

У журналі *Religion in Communist Lands* (*Релігія в комуністичних країнах*), що друкується в Англії заходами Кестон коледжу, появились в числі 4 за м. р. рецензії В. Свободи на шість книжок, а саме: о. І. Нагаєвський, *Історія України*; Світовий Конгрес Вільних Українців, *Переслідування релігії в Україні радянською владою*; М. Лабунька і Л. Рудницький, ред., *Українська католицька церква 1945-1975*; В. Мороз, *Бумеранг і Український вісник*, випуск ч. 7-8.

■

У тижневику *Tygodnik Powszechny* (*Загальний тижневик*), що виходить у Польщі, надруковано 13 грудня м. р. коротку згадку про появу книжки Стефана Козака п. н. *Біля джерел романтизму і новітньої суспільної думки на Україні* (*U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*, "Ossolineum", Komitet Słowianoznawstwa PAN). Автор книжки розглянув культурну й історичну генезу та перші етапи великого романтичного перелому в українській літературі і гуманістиці, аналізуючи відношення між історією і фольклором

та історіософією в межах літератури і письменства передромантичної доби й ранніх початків романтизму.

■

У Західній Німеччині виходить періодичне видання п. н. *Dokumentation* (Документація), яке появляється в Франкфурті над Майном заходами Євангельської пресової служби. Число 45 за м. р. містило майже в цілості документи українських політичних в'язнів або членів їхніх родин. Переклади українськомовних документів на німецьку мову в цьому, як і в раніших числах (ч. 30 за 1976 і ч. 3 за м. р.), зладила К. Горбач.

■

25 квітня ц. р. відбулася в Нью-Йорку пресова конференція Валентина А. Іванова, новоприбулого до США російського діяча незаможної радянської робітничої профспілки. Зустріч з пресою відбулася в приміщеннях американської Міжнародної жіночої профспілки текстильних працівників ч. 62. Іванов, з фаху електрик, з'ясував причини протестів радянських робітників та назвав групу Клебанова першою "ластівкою" в процесі профспілкового самоорганізування.

Він опублікував свій заклик до академіка А. Сахарова стати на чолі об'єднаних сил членів правозахисного руху разом з радянськими робітниками в оборону робітничих прав у СРСР. На його думку, така співпраця створить могутню всесоюзну силу, яку радянська влада не зможе подолати.

Під час пресконференції Іванов зацітував телефонічне звернення переслідуваного робітника в Одесі Л. Сірого, до західних профспілок та до Дж. Міні особисто зайнятися обороною ув'язнених членів профспілкової групи Клебанова та подати цій радянській профспілці широку моральну й матеріальну допомогу.

Перед конференцією Іванова прийняла місцева профспілка електриків у свої ряди як почесного члена. Він також повідомив про свій план подорожувати по США з наміром зустрітися з членами інших американських профспілок. Перекладачем на конференції була Л. Тгорн, член нью-йоркського Комітету оборони радянських політв'язнів.

■

Паризька газета *Le Figaro* від 16 березня ц. р. помістила півсторінковий репортаж про столицю України п. з. "Київ: відмінне обличчя СРСР". Автор статті Рено Россе пише про свої враження з відвідин Києва, що "Київ робить на західного європейця цілком інше враження, як Москва. Москва — це вже Азія. Київ — це ще Європа. Немає тут тих колосальних споруд, тих титанічних бульварів, жодних ознак тієї

мегаломанії, яка характеризує радянську столицю”. Россе описує загальний вигляд ”третього в СРСР” міста, його промисловість, зупиняється детальніше над працею геронтологічного інституту (Київ — центр радянської геронтології). Він закінчує свій репортаж: ”Не зважаючи на хаос громадянської війни й гітлерівської окупації та смертельний голод 20-их і 30-их років спричинений колективізацією, під цаповою борідкою ленінської маски Україна якимось виживає. Сильно націоналістична, їй удається тут і там виробити власну особовість, якою відрізняється від решти Радянського Союзу”.

■

Комітет координації допомоги боротьбі народам Сходу й СРСР (міжнародна організація з осідком у Парижі) організував 6 березня ц. р. пресову конференцію на тему ”Права людини в державах Сходу і СРСР; чи Београд був поразкою чи надією?”. На конференції, якою проводив Г. Картан, визначний французький математик відомий із своїх заходів у справі звільнення Леоніда Плюща, були представлені юридичні аспекти угод про права людини підписаних у Гельсінкі та обговорюваних у Београді (Д. Джакобі) та оцінка Београдської конференції (Л. Лепренс-Ринге). Остерігаючи Захід перед експансією Радянського Союзу та коляборацією з радянською владою, ново-прибула російська дисидентка Татяна Ходорович зачитала заяву українського політв'язня Левка Лук'яненка до Президії Верховної Ради СРСР, як приклад топтання найелементарніших прав людини в СРСР. Т. Ходорович закликала людей доброї волі стати в оборону Лук'яненка, якому загрожує 15 років позбавлення волі.

Виступаючи на конференції, Леонід Плющ заявив, що Захід у Београді підписав новий ”Мюнхенський договір”. Як приклад дальшого нехтування радянським режимом прав людини, він навів ув'язнення членів українського, російського, грузинського, литовського, та вірменського комітетів сприяння виконанню Гельсінкських угод. Л. Плющ звернувся з закликом створити могутній масовий рух з участю професійних спілок, який став би в оборону переслідуваних у СРСР.

Прихильні відгуки на конференцію появились в паризьких газетах *Ле Монд*, *Ліберасіон* і *Ле Фігаро*.

3 життя українців у світі

Від 14 до 15 січня ц. р. проходив у Прудентополі п'ятий З'їзд української молоді в Бразилії. На З'їзд приїхало коло 1500 учасників з різних бразильських місцевостей українського поселення. Присутні вислухали ряд ілюстрованих прозірками доповідей на релігійні теми і про укра-

їнські народні звичаї. Організатором цього З'їзду, як і в минулому, була Українська католицька церква.

■
Іван Івасів, сенатор канадського парламенту, помер 26 березня ц. р. у Монреалі на 57 році життя. П. Е. Грюдо, канадський прем'єр-міністер, назначив І. Івасева представником до Сенату з рядів федеральної ліберальної партії 17 грудня 1976 року. І. Івасів був за час своєї каденції вже четвертим з черги сенатором українського походження. Він був адвокатом і членом рад директорів численних підприємств та корпорацій.

■
11 і 12 березня ц. р. відбулася в Нью-Йорку конференція членів комітетів, які займалися минулорічною поїздкою Леоніда Плюща по США і Канаді. Конференцію організував нью-йоркський Комітет оборони радянських політичних в'язнів у приміщеннях Нью-йоркського університету і в залах Українського інституту Америки. Метою конференції було поінформувати представників інших комітетів про проведену працю та устійнити напрямні дальшої співпраці в оборону радянських політичних в'язнів.

На конференцію приїхали делегати комітетів з Філадельфії (США), Вінніпегу, Едмонтону, Торонто (Канада), Лондону (Англія), члени Комітету оборони Мороза в Монреалі, Комітету оборони Гінзбурга у Вашингтоні і Нью-Йорку, Комітету оборони С. Глузмана (Н. Й.) та представники Міжнародної комісії юристів для виконання Гельсінкських угод.

У перший день проходили семінари з доповідями на такі теми: "Урядові і неурядові організації", "Стосунки з українським суспільством", "Видавничі справи", "Фінансові справи" та "Радянська профспілка в обороні робітників — Клебанов". На загальній пленарній сесії учасники конференції рішили одностайно вести далі співпрацю комітетів в оборону членів новозаснованої радянської профспілки і співдавати матеріали до цієї справи.

Наступного дня конференція продовжувалася в приміщеннях Українського інституту у формі панелю на тему сучасного руху опору в СРСР. Валентин Турчин (засновник московського відділу Міжнародної Амнестії, сьогодні викладач у Нью-йоркському університеті) говорив на тему "Соціо-економічні репресії і проблема національностей у СРСР", а Борис Шрагін (викладач у Гантер коледж, Нью-Йорк) доповідав про "Нові прояви в дисидентському русі".

Конференція закінчилася товариською зустріччю запрошеної публіки в числі приблизно 80 осіб із згаданими доповідачами, яку зорганізували члени Комітету (Н. Й.) за співучастю Українського демократичного руху.

■

У січні ц. р. пройшов у Пряшеві (Словаччина) семінар авторів-педагогів, які приготувляють підручники для учнів клас з українською мовою навчання.

■

14 і 15 квітня ц. р. відбулася конференція вчителів української мови в Едмонтоні (Канада). Учасники конференції перевірили програму навчання мови та предметів українознавства в рідних і державних школах, з метою узгодити і скоординувати педагогічні програми в усіх едмонтонських школах.

■

Американський Державний департамент запросив до Вашингтону на 27 і 28 лютого ц. р. громадян зацікавлених взяти участь у конференції для розгляду американської політики щодо оборони людських прав. Представники численних українських організацій порушували на сесіях і в розмовах з державними урядовцями справу репресій в Україні, перебіг Београдської конференції тощо, подаючи свої коментарі і пропозиції щодо політики американського уряду.

■

Представники Чернівецького університету в УРСР запропонували співпрацю і культурний обмін із Саскачеванським університетом у Саскатуні (Канада), на що погодилися чинники обох установ. Зв'язок між університетами заплановано на наступні п'ять років. Обидва університети обмінюватимуться професорами, студентами і працівниками в дослідчих студіях української, англійської і французької мов та в методологічних і педагогічних програмах навчання в гуманістичних і природознавчих ділянках. Договір між університетами, виготовлений українською й англійською мовами, підписали представники цих двох установ у Чернівцях 5 липня м. р.

ДЕ ПЕРШІ ПРОТОКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ?

Вельмишановна редакціє,

цей лист викликала гарна стаття В. Павловського про сл. пам'яті Данила Щербаківського, надрукована в січневому числі *Сучасности* цього року. Я мав щастя короткотривало, лише протягом 1918 року, бути співробітником цієї незвичайної людини, як бібліотекар того музею, в якому незабутній Данило Михайлович був помічником директора — М. Біляшівського. В. Павловський пише: "Різні люди, покидаючи Київ, залишали різні цінні речі в музеї на збереження". Пізніше до цих речей докопався Онищук, агент ГПУ, який, очевидно, зробив з них і потрібний ГПУ вжиток. Виїжджаючи з Києва в складі Української дипломатичної делегації на паризьку Конференцію миру на початку 1919 року, я теж залишив у кабінеті Д. Щербаківського одну цінну річ: книжку перших протоколів Української Центральної Ради, яку я вів і закінчив як секретар Малої Ради. Проф. М. Грушевський, перебуваючи на еміграції у Відні, запитав був мене листовно, що я зробив з тією книжкою протоколів, яка в мене залишилася. Я йому відразу ж відповів, що заховав її в кабінеті Щербаківського: на полиці за книжками. Не знати, чи М. Грушевський, повернувшись до Києва, скористався з цієї моєї інформації, чи натомість протоколи стали теж здобиччю Онищука, тобто ГПУ.

Євген Онацький

ХТО ДЕМОНСТРУВАВ В ОБОРОНІ КОНСТИТУЦІЇ СРСР?

Шановна Редакціє,

У змістовній і цікавій статті Мирослава Прокопа (*Сучасність*, ч. 3, 1978) згадано епізод, як працівники КГБ затримали людину, що несла плякат: "Шануйте власну Конституцію!". Цей курйозний інцидент, який поставив у незручне становище КГБ, був широко відомий у колах інакодумаючих і дійсно стався в грудні 1965 року. Тільки героєм цієї неприємної для КГБ події був не Амальрік, а Олександр Єсенін-Вольпін.

Я звертаю увагу читачів й автора на цю цілком невинну помилку в статті лише як на характеристичний для історичної пам'яті ляпсус лінгве: події групуються навколо тих особистостей, які виявляються найбільш відомими громадськості і в тінь відсувається та обставина, що навіть на самих його початках правозахисний рух був багато численніший, ніж тепер здається.

С. Пірогов

Квітень 1978

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Борис Олександрів*: З носталгійних поезій.
5 *Леонід Олексійчук*: Три сповіді Василя Курилика прочитані з полотен.
20 *Ю. Ш.*: Віднайдення дому.
28 *Олександра Черненко*: На маргінесі українського видання Стефана Георге.
52 *Андрій Сологуб*: Ще одна виставка.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 60 *Володимир Кубійович*: Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 75 *Олекса Тихий, о. Василь Романюк*: Позиції українських політичних в'язнів.
83 *Мирослав Прокоп*: Чи новий етап українського руху опору?
92 *Сергій Пірогов*: Національне питання.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 97 Заява Віталія Калиниченка про зречення радянського громадянства.
105 Лист Йосипа Терелі до Папи Павла VI.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 109 *Ліда Палій*: Український "поп-арт" Наталки Гусар.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 115 *Юрій Лібер*: Збірка про українську революцію.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 *Ю. М.* Конференція про рух опору в Східній Європі.
121 З міжнародної преси.
123 З життя українців у світі.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Свєген Онацький*: Де перші протоколи Української Центральної Ради?
127 *С. Пірогов*: Хто демонстрував в обороні конституції СРСР?

Адреси наших представників

- Австралія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692/7
Askelon
- Канада і США:* Nina Pnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- G. Lopatynski
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:* Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуела	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НА БАЖАННЯ ЧИТАЧІВ — ВИДАНО ВДРУГЕ:

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Видання друге. Мюнхен, 1977, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчінського.

"...Змальовуючи Харків і його мешканців, автор стає перед читачем на весь зріст, як майстер характеристики осіб, подій... Ці образки не були б до кінця шедевром нашої літератури, коли б кожний з них не пронизало гостре перо надзвичайного стиліста..." (О. Керч, *Вісник*, ч. 10, 1976). "...і я рекомендував би її (книжку) кожному, хто ще не забув читати". (Б. Бойчук, *Свобода*, 4, березня 1977).

Ціна 7.00 дол.

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Видання друге. Мюнхен, 1977, 340 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

"... У книжці описані дії УПА на Лемківщині в 1944-1947 роках, далі рейд на Захід і перші (доволі болючі) враження в таборах ДіПі. Усі події і переживання подані незвичайно живо, прямо захоплююче, хоч мова йде про дуже важкі і жорстокі часи..." (*Гомін України*, 23 жовтня 1976).

Ціна 8.00 дол.